

UNIVERZITET U SARAJEVU
EKONOMSKI FAKULTET

ZAVRŠNI RAD

**OTPORNOST EKONOMIJE U KONTEKSTU KRIZE IZAZVANE
COVID 19**

Sarajevo, oktobar 2024. godine

JASMINA HATIBOVIĆ

U skladu sa članom 54. Pravila studiranja za I, II ciklus studija, integrisani, stručni i specijalistički studij na Univerzitetu u Sarajevu, daje se

IZJAVA O AUTENTIČNOSTI RADA

Ja, Jasmina Hatibović, studentica drugog (II) ciklusa studija, broj index-a 67780 – 22229 na programu Ekonomskog fakulteta smjer Makrofinansijski menadžment, izjavljujem da sam završni rad na temu:

OTPORNOST EKONOMIJE U KONTEKSTU KRIZE IZAZVANE COVID 19

pod mentorstvom prof. dr. Adnana Efendića izradila samostalno i da se zasniva na rezultatima mog vlastitog istraživanja. Rad ne sadrži prethodno objavljene ili neobjavljene materijale drugih autora, osim onih koji su priznati navođenjem literature i drugih izvora informacija uključujući i alate umjetne inteligencije.

Ovom izjavom potvrđujem da sam za potrebe arhiviranja predala elektronsku verziju rada koja je istovjetna štampanoj verziji završnog rada.

Dozvoljavam objavu ličnih podataka vezanih za završetak studija (ime, prezime, datum i mjesto rođenja, datum odbrane rada, naslov rada) na web stranici i u publikacijama Univerziteta u Sarajevu i Ekonomskog fakulteta.

U skladu sa članom 34. 45. i 46. Zakona o autorskom i srodnim pravima (Službeni glasnik BiH, 63/10) dozvoljavam da gore navedeni završni rad bude trajno pohranjen u Institucionalnom repozitoriju Univerziteta u Sarajevu i Ekonomskog fakulteta i da javno bude dostupan svima.

Sarajevo, 1. 10. 2024.

Potpis studentice: Jasmina Hatibović

SAŽETAK

Cilj ovog rada je ponuditi sveobuhvatan pregled literature o najvažnijim parametrima otpornosti ekonomije u vremenu krize (sa naglaskom na pandemiju Covid-19), zatim sistemski analizirati i prikazati ranija empirijska istraživanja vezana za otpornost ekonomije u vrijeme krize izazvane Covid-om. Također, u radu ćemo, analizirati determinante koje utiču na nivo otpornosti ekonomije Bosne i Hercegovine (BiH) u kontekstu krize izazvana pandemijom Covid-19, predstaviti zaključke i dati preporuke u smislu usmjeravanja ekonomije Bosne i Hercegovine ka jačanju otpornosti i poboljšanju ekonomskih performansi. U svrhu provedbe istraživanja, elaboracije i prezentacije rezultata istraživanja, te izvođenju zaključaka koristila sam odgovarajuće i različite naučno-istraživačke metode. Prilikom posmatranja determinanti otpornosti ekonomije na uticaj krize, u radu je primijenjena metoda sistematičnog pregleda literature, te metoda dedukcije za potrebe analize i sintetiziranja dobivenih rezultata iz ranijih empirijskih istraživanja.

Statistička analiza u radu bazirana je na metodi statističke deskripcije ekonomskih parametara koji direktno utiču na otpornost ekonomije BiH. Osim toga, statističkom metodom smo pratili trendove kretanja najvažnijih ekonomskih parametara otpornosti ekonomije u periodu prije krize i za vrijeme krize izazvane pandemijom Covid-19, kako na globalnoj razini tako i za BiH. U radu smo prikazali podatke o posljedicama krize na globalnu ekonomiju, prikazujući razvoj krize i dešavanja u svijetu uzrokovana pandemijom Covid-19, kao i posebnost otpornosti ekonomije.

Dosta pažnje smo posvetili istraživanju otpornosti ekonomije u Covid-19 i prikupljanju podataka o BDP-u, nezaposlenosti, potrošačkim cijenama, kamatnim stopama, investicijama i izvozu kako bismo objasnili otpornost ekonomije, te se nadamo se da će ovaj rad doprinijeti unapređenju razumijevanja otpornosti ekonomije u kontekstu krize izazvane Covid-19. Istražili smo otpornosti i koliko je bitna za sve ekonomije kako bi se mogle suočiti sa krizama, te smo istaknuli koliko je bitno njeno jačanje kako bi se privreda brže oporavila. Na primjeru Bosne i Hercegovine smo prikazali ulogu otpornosti ekonomije i kako je tekao njen oporavak nakon krize uzrokovane Covid-19.

Ključne riječi: Ekonomija BiH, Covid-19, otpornost ekonomije, trendovi kretanja ekonomskih parametara

ABSTRACT

The aim of this paper was to provide a comprehensive literature review on the key parameters of economic resilience during times of crisis, with a focus on the Covid-19 pandemic. It systematically analyzed and presented previous research related to economic resilience during the crisis caused by Covid-19. It also examined the determinants influencing the level of economic resilience in Bosnia and Herzegovina in the context of the crisis caused by the Covid-19 pandemic, paper also presents conclusions and recommendations for directing economy of Bosnia and Herzegovina towards strengthening resilience and improving economic performance. To conduct the research, various scientific and research methods were employed for data collection, analysis, and conclusion drawing. The paper employed a systematic literature review method to examine the determinants of economic resilience during a crisis, along with deductive reasoning to analyze and synthesize the findings from earlier empirical research.

The statistical analysis in the paper was based on the method of statistical description of economic parameters directly affecting the resilience of Bosnia and Herzegovina's economy. Furthermore, we have used statistical method to compare the trends of key economic parameters of economic resilience before the crisis and during the crisis caused by the Covid-19 pandemic. In the paper, we presented data on the consequences of the crisis on the global economy, showing the development of the crisis and events in the world caused by the Covid-19 pandemic, as well as the importance of the resilience of the economy.

We have devoted a lot of attention on researching the resilience of the economy in Covid-19 and collecting data on GDP, unemployment, consumer prices, interest rates, investments and exports so we could to explain the resilience of the economy, and we hope that this paper will contribute to improving the understanding of the resilience of the economy in the context of the crisis caused by Covid-19. We investigated resilience and how important it is for all economies to be able to face crises, and we highlighted how important it is to strengthen it in order for the economy to recover faster. Using the example of Bosnia and Herzegovina, we showed the role of the economy's resilience and how it recovered after the crisis caused by Covid-19.

Keywords: Economy of Bosnia and Herzegovina, Covid-19, economic resilience, trends of economic parameters.

SADRŽAJ

1. UVOD	1
1.1. Obrazloženje teme	1
1.2. Problem istraživanja	3
1.3. Ciljevi istraživanja	3
1.4. Hipoteze istraživanja	4
2. TEORETSKI OKVIR	4
2.1. Ekonomske krize i otpornost ekonomije	4
2.1.1. Uzrok nastanka ekonomske krize 2020.	5
2.1.2. Vodeći uzroci krize	6
2.1.3. Razvoj krize	7
2.2. Determinante otpornosti ekonomije	11
2.3. Makroekonomski model odgovora na krizu	13
3. PANDEMIJA COVID-19 I OTPORNOST EKONOMIJA	18
3.1. Globalna ekonomska kretanja – efekti krize izazvane Covid-om	19
3.2. Posebnosti ekonomskih i socijalnih uticaja Covid-19	20
3.3. Prilike i izazovi otpornosti ekonomije	21
3.4. Uloga države u vremenu pandemije	23
3.4.1. Osvrt na nivou EU i Mehanizam za oporavak i otpornost.....	24
3.4.2. Osvrt na nivou zemalja Zapadnog Balkana	26
3.4.3. Osvrt na nivou Bosne i Hercegovine	29
4. EMPIRIJSKI DIO – ANALIZA OTPORNOSTI EKONOMIJE BIH U KONTEKSTU KRIZE IZAZVANE PANDEMIJOM COVID-19	34
5. ZAKLJUČAK	56
REFERENCE	60

POPIS TABELA

Tabela 1. Sektori sa značajnim rizicima po zaposlene i koji su značajno pogođeni krizom	31
Tabela 2. Odabrani pokazatelji tržišta rada	32
Tabela 3. Prikaz robne razmjene Bosne i Hercegovine u periodu januar-maj 2020. godine	44
Tabela 4. Kretanje BDP-a Bosne i Hercegovine i njegove prognoze	45
Tabela 5. Prihodi od indirektnih poreza prikazani za period od šest mjeseci 2020. i 2019. godine	48

POPIS SLIKA

Slika 1. Pad vrijednosti dionica njujorške berze u martu 2020.	7
Slika 2. Kretanje globalne ekonomije u periodu 2020-2022	9
Slika 3. Nivo investiranja u periodu 2020-2022.....	10
Slika 4. Rast svjetskog duga	10
Slika 5. Kretanje BDP-a per capita.....	11
Slika 6. AS-AD model korona šoka	14
Slika 7. Višestruki udari COVID-19 u ekonomskom kružnom toku	15
Slika 8. Makroekonomski model uklanjanja krize COVID-19	17
Slika 9. Globalni BDP i stopa smrtnosti od COVID-19.....	18
Slika 10. Globalna strogoća, slučajevi zaraze i smrtni slučajevi COVID-19.....	19
Slika 11. Inflacija ostaje na prvom mjestu kao rizik za ekonomije ispitanika, osim u Evropi i Velikoj Kini.....	20
Slika 12. Realni rast BDP-a BiH, prognoza za 2023. godinu	33
Slika 13. Realni rast BDP-a BiH, prognoza iz januara 2024. godine	33
Slika 14. Pregled radnopravnog statusa ispitanika	36

POPIS GRAFIKONA

Grafikon 1. Prikaz kretanja vanjske trgovine EU za vrijeme pandemije	26
Grafikon 2. Ekonomski puls UNDP-a	30
Grafikon 3. Finansijska situacija domaćinstava: prije i danas	35
Grafikon 4. Zabrinutost zbog mogućnosti izbacivanja iz stambenog prostora i gubitka krova nad glavom	36
Grafikon 5. Finansijska mogućnost nabavke i smanjenje potrošnje hrane	37
Grafikon 6. Indeks potrošačkih cijena u Bosni i Hercegovini prema COICOP odjeljcima u 2022. (2015=100)	38

Grafikon 7. Poređenje nivoa cijena u zemljama Zapadnog balkana i regije, Ukupni izdaci za krajnju potrošnju domaćinstva, 2021. (EU=100)	39
Grafikon 8. Indeksi potrošačkih cijena u BiH po odjeljcima u 2023. godini	40
Grafikon 9. Indeksi potrošačkih cijena u BiH po odjeljcima u 2022. godini	40
Grafikon 10. Podaci porezne uprave za broj objavljenih osoba sa evidencije zaposlenih	41
Grafikon 11. Broj nezaposlenih osoba u BiH gledajući vremenski period od marta do 31. maja 2020. godine	42
Grafikon 12. Izvoz i uvoz po granama 2020 - 2022 u hiljadama KM	44
Grafikon 13. Bruto dodana vrijednost u baznim cijenama po oblastima za Bosnu i Hercegovinu	46
Grafikon 14. BDP za BiH, Entitete i Brčko Distrikt BiH u hiljadama KM, u tekućim cijenama	46
Grafikon 15. BDP po stanovniku u BiH, 2017 – 2021. godina	47
Grafikon 16. Pregled godišnjih iznosa direktnih stranih investicija, milioni KM	54

POPIS SKRAĆENICA

Covid-19 – bolest izazvana SARS-CoV-2 virusom

BiH – Bosna i Hercegovina

FBiH – Federacija Bosne i Hercegovine

MMF - Međunarodni monetarni fond

EU – Europska Unija

EBRD – Evropska banke za obnovu i razvoj

1. UVOD

1.1. Obrazloženje teme

Pandemije izazivaju kratkoročni fiskalni i dugoročni ekonomski uticaj na ekonomije širom svijeta. Pandemije također mogu dovesti do smanjenja poreskih prihoda i povećanja rashoda, što za rezultira fiskalnim stresom, posebno u zemljama nižeg srednjeg dohotka (zemlje u razvoju) u kojima su fiskalna ograničenja veća i gdje poreski sistemi trebaju poboljšanje (Linkov *et al.*, 2018). Ekonomske oscilacije i šokovi na tržištu su uobičajeni tokom perioda pandemija obzirom da se javlja nedostatak radne snage usljed bolesti, poremećaj ponude i potražnje i sl. Samim tim, usporavanje ekonomskog rasta u vrijeme pandemija posljedica je i poremećaja u transportu, zatvaranja radnih mjesta, ograničenja trgovine i putovanja (Shang *et al.*, 2021).

Pandemija Covid-19 je naglasila sve slabosti vezane za funkcionisanje ekonomije (Shang *et al.*, 2021). Ekonomski pad u 2020. nije bio tako negativan kao što su prve prognoze pokazivale ,dijelom zbog fiskalne i monetarne politike koje su vlade usvojile početkom pandemije. U velikom dijelu zemalja ekonomski rast je bio u silaznoj putanji u drugom tromjesečju 2020. godine, te je počeo da raste u trećem kvartalu i do kraja 2021. godine je bio pozitivan. Problemi koji su se javili na strani ponude se vežu za nestašice roba i proizvoda što se direktno reflektovalo na tržište rada, proizvodnju i lanac nabavke. Osim toga, poremećaji na globalnim energetske tržištima i ograničen transport samo su dodatno otežali ekonomske tokove u vrijeme pandemije (Jackson *et al.*, 2021).

Otpornost ekonomije (elastičnost privrede) se može definisati kao sposobnost da se brzo prevladaju ekonomski šokovi i poremećaji i da se nakon istih ekonomija oporavi. Upravo iz tog razloga možemo reći da aktivnosti po pitanju otpornosti ekonomije obuhvataju period od nastanka krize zajedno sa periodom nakon krize (Kayembe, 2018).

Važan segment u pristupu proučavanja ekonomske otpornosti pružili su grupa autora Briguglio *et al.* (2004) koji su razvili bazni model ekonomske otpornosti koji se sastoji od pet komponenti: i) makroekonomska stabilnost, ii) mikroekonomska efikasnost tržišta, iii) dobro političko upravljanje, iv) socijalni razvoj i v) upravljanje okolinom. Otpornost ekonomije predstavlja njenu sposobnost da se obnovi ili prilagodi na efekte šokova kojima je izložena u datim vremenskim intervalima.

U periodu finansijske krize i fokusa na makroekonomiju, ekonomska otpornost predstavljala je sposobnost zemlje da izdrži ekonomske šokove i obezbijedi obnavljanje realnog proizvoda blizu njegovog potencijala (Briguglio *et al.*, 2009). U kontekstu ekonomskog razvoja, ekonomsku otpornost određuju tri determinante: i) sposobnost brže obnove od šokova, ii) sposobnost rezilijentnosti napadima šokova i iii) sposobnost izbjegavanja šokova (Domazet *et al.*, 2021). Otpornost ekonomije se može definisati i kao sposobnosti da se ekonomija odupre šokovima u formama koje ne podrazumijevaju samo nove odluke koje se tiču

funkcionisanja ekonomskog sistema i za koje je potrebno angažirati nove resurse (Sanderson *et al.*, 2017).

Pandemija je stvorila velike probleme u ekonomskom smislu na globalnom nivou. Pojedine ekonomije su u periodu pandemije zabilježile velike gubitke. S druge strane neke od ekonomija su pokazale visok nivo otpornosti na pandemiju (ekonomski parametri kao što su BDP, inflacija i sl. nisu zabilježili značajnije oscilacije) obzirom da su blagovremeno pokrenuli ekonomske mjere za ublažavanje posljedica izazvanih pandemijom Covid-19 (Buterin, 2020).

Pandemija Covid-19 uticala je na sve makroekonomske pokazatelje. Države sa stabilnim makroekonomskim pokazateljima i stabilnom ekonomskom politikom (prije svega razvijene zemlje) imale su veću otpornost na uticaj pandemije. S druge strane, manje razvijene zemlje su teže pogodina pandemija i njihovi makroekonomski pokazatelji su zabilježili značajne negativne trendove u periodu pandemije (OECD, 2021). Globalna ekonomija je pokazala otpornost na ekonomske šokove uzrokovane pandemijom Covid-19. Gledajući 2020. godinu gdje je BDP zabilježio pad od -2,7%, kao i pad globalne trgovinske razmjene od -15%, usljed odgovora na krizu izazvanu pandemijom Covid-19 u 2021. godini dolazi do rasta navedenih ekonomskih parametara. Odgovor na pandemiju dolazi u kontekstu političkih nestabilnosti, energetske krize, klimatskih promjena i rastuće ekonomske nejednakosti. Navedeni izazovi će u velikoj mjeri uticati na daljnji ekonomski oporavak na globalnom nivou (Schwab & Sternfels, 2021).

Pandemija Covid-19 je bila uzrok promjena ekonomskih trendova i događanja, primarno kroz efekte ekonomske krize koja je bila globalna i po svojim karakteristikama drugačija od prethodnih kriza naročito zbog smanjena kako ukupne potražnje tako i ukupne ponude. Zemlje Zapadnog Balkana nisu bile izuzetak od uticaja pandemije. Međutim, Zemlje Zapadnog Balkana u 2021. godini, ostvarile su značajan oporavak od ekonomskih posljedica izazvanih pandemijom Covid-19 koja je svoj vrhunac imala u 2020. godini BDP je zabilježio rast od 5,9 % u 2021. godini, nakon smanjenja u 2020. godini od 3,1% (World Bank, 2021).

Bosna i Hercegovina je krizu izazvanu pandemijom Covid-19 dočekala u nepovoljnom ekonomskom ambijentu, sa teretom neprovođenja potrebnih reformi, političkom krizom koja se dodatno produbila u periodu pandemije, te sa nedovoljnim nivoom konkurentnosti, u nedostatku potrebnih investicija, sa visokom nezaposlenošću (posebno mladih) i odlivom mlade radne snage. Makroekonomski pokazatelji govore da je Bosna i Hercegovina u drugom kvartalu 2020. godine zabilježila pad BDP-a od -3,2% što je za 0,5% više u odnosu na globalni prosjek. Izostanak novih politika, ekonomskih i drugih strategija i strukturalnih promjena, kao i izmjena pristupa ekonomskom rastu, pokazuje da je nemoguće očekivati značajniji ekonomski rast iznad stope organskog rasta koji predstavlja rast preduzeća njegovim internim snagama i resursima, koji je u predkriznom period iznosio 2,7% (Domazet *et al.*, 2021).

Prema uobičajenim ekonomskim pokazateljima Bosna i Hercegovina spada u siromašniju evropsku zemlju. Za Bosna i Hercegovinu možemo reći da je do sada propustila dosta pruženih prilika kako bi ubrzala proces tranzicije i obezbijedi dovoljan rast koji bi smanjio nezaposlenost (najmanje 5%), ojačao potencijal i samu otpornost ekonomije. Kao rezultat navedenog Bosna i Hercegovina je u krizu izazvanu pandemijom ušla sa karakteristikama usporavanja rasta sa skromnim rastom u 2019. godini u iznosu od 2,8%, dok je u 2020. godini zabilježila pad od 3,2%. Pandemija je u Bosni i Hercegovini zaustavila odnosno usporila napore prema poboljšanju životnog standarda (rast plata, smanjenje siromaštva), smanjenju nezaposlenosti (Domazet *et al.*, 2021). U 2021. godini Bosna i Hercegovina bilježi značajan ekonomski rast od 7,1% vođen naglim skokom izvoza i snažnim rastom privatne potrošnje. Međutim, očekivalo se usporavanje rasta ekonomske aktivnosti u 2022. godini na 2,7% (World Bank, 2022). U uslovima tzv. novih okolnosti Bosna i Hercegovina se susreće sa mnogim izazovima, kao što su nedostatak radne snage (posljedica masovnog iseljavanja stanovništva), rast inflacije, energetska kriza i sl. Navedeni izazovi se mogu posmatrati kao prijetnje ili prilike za ekonomiju Bosne i Hercegovine, u zavisnosti na koji način se odgovori na iste (Domazet *et al.*, 2021).

1.2. Problem istraživanja

Problem istraživanja bazira se na analizi ekonomskih parametara koji direktno utiču na nivo otpornosti ekonomije izazvane krizom (BDP, nezaposlenost, potrošačke cijene, kamatne stope, investicije, izvoz, i sl.) sa glavnim fokusom na period pandemije (Covid-19).

1.3. Ciljevi istraživanja

Glavni ciljevi istraživanja su:

- Dati sveobuhvatan pregled literature o najvažnijim parametrima otpornosti ekonomije u vremenu krize (sa naglaskom na pandemiju Covid-19);
- Sistemski analizirati i prikazati ranija istraživanja vezana za otpornost ekonomije u vrijeme krize izazvane Covid-om;
- Analizirati determinante koje utiču na nivo otpornosti ekonomije Bosne i Hercegovine u kontekstu krize izazvana pandemijom Covid-19;
- Predstaviti zaključke i dati preporuke u smislu usmjeravanja ekonomije Bosne i Hercegovine ka jačanju otpornosti i poboljšanju ekonomskih performansi.

Doprinos istraživanja navedenoj temi bazira se na prikupljanju informacija o najvažnijim determinantama otpornosti ekonomije Bosne i Hercegovine u kontekstu krize. Navedene informacije mogu poslužiti kao podloga za razvoj strategija za krizne situacije na državnom/entitetskom/kantonalnom nivou. Osim toga, doprinos istraživanja se ogleda i u činjenici da će rezultati istraživanja poslužiti za ostala akademska istraživanja u pogledu otpornosti ekonomije.

1.4. Hipoteze istraživanja

Glavna hipoteza glasi: Otpornost ekonomije BiH u uslovima krize uzrokovane pandemijom Covid-19 se održala radi stabilnosti ključnih ekonomskih parametara, uključujući tržište rada, izvoz, direktne strane investicije i stabilnost finansijskog sektora.

1.5. Struktura završnog rada

Rad se sastoji iz 4 poglavlja.

U prvom poglavlju – uvodnom, je tema obrazložena, zatim su navedeni problem i ciljevi istraživanja kao i hipoteze sprovedenog istraživanja.

U drugom – teoretskom poglavlju, obrađena je ekonomska kriza i otpornost ekonomije, posvećena je pažnja uzroku nastanka ekonomske krize u 2020. godini. Također, pojašnjen je sam razvoj krize, koje su to posljedice krize i pojašnjene su determinante otpornosti ekonomije. U nastavku je analiziran makroekonomski model odgovora na krizu Covid-19.

U trećem poglavlju je obrađena Pandemija Covid-19 i otpornost ekonomija. Tu su pojašnjeni efekti krize izazvane Covid-om na globalna ekonomska kretanja. Koje su to specifičnosti ekonomskih i socijalnih uticaja Covid-19. Kako se otpornost ekonomije izražava kroz prilike i izazove je također pojašnjeno. Koji su izazovi sa kojima se ekonomije moraju nositi nakon pandemije Covid-19? Koja je uloga države u vremenu pandemije sa posebnim osvrtom na zemlje EU, zemlje Zapadnog Balkana kao i na Bosnu i Hercegovinu zasebno. Na sva ova pitanja su odgovori u ovom poglavlju.

U četvrtom poglavlju, u empirijskom dijelu je sprovedena analiza otpornosti ekonomije BiH u kontekstu krize izazvane pandemijom Covid-19.

2. TEORETSKI OKVIR

2.1. Ekonomske krize i otpornost ekonomije

Krize su događaji koji se dešavaju kao posljedica prirodnih ili ljudskih uzroka, izazivajući dramatične i ponekad katastrofalne posljedice. Riječ "kriza" potiče od grčke riječi "krisis", koja označava izbor, odluku, preokret, opasnost, razlučivanje i odlučivanje (Nikolić, 2010). To je upravo karakteristika trenutnog vremena u kojem se nalazimo. Bilo da se radi o jednom preduzeću, cijelom ekonomskom sistemu ili svijetu u kojem živimo, koji uključuje sve postojeće sisteme, krize se dešavaju kako bi ukazale na neodrživost i probleme koji postoje u tim sistemima, a koji nisu bili očigledni u prošlosti. Uostalom, možemo reći da bez kriza ne bi bilo potrebe za usvajanjem novih koncepata, te se može reći da je prirodni ciklus prosperiteta i kriza izuzetno važan za napredak.

Kriza koju je prouzročila pandemijom Covida-19 se može svrstati u oblik krize koja se naziva vanredni događaj. Prema uzroku i karakteru nastanka, možemo reći da vanredni događaji obuhvataju sljedeće:

- prvobitno elementarne nepogode,
- zatim nesreće i katastrofe koje su posljedica ljudske aktivnosti kao što su požari i eksplozije
- ratne sukobe,
- pojavu izrazito zaraznih bolesti, te nove ili nedovoljno poznate zarazne bolesti, kao i epidemije zaraznih bolesti čija je karakteristika eksplozivnost, masovnost, visok letalitet i brzo prenošenje, čak i izvan granica zemlje, to bi bile pandemije, gripe, kolere i dr. I čije su ekonomske i društvene posljedice velike.

Kriza uzrokovana pandemijom Covida-19 je bila globalna kriza koja je uticala na sve sisteme ljudske zajednice i na samu ekonomiju. Ekonomska kriza predstavlja teško stanje u ekonomiji koje prati rast nezaposlenosti i siromaštvo. Ono što je karakteristično za nju jeste upravo manjak investicija koje prati pad BDP-a, nestabilnost valute, pad zaposlenosti i sl. Pojava ekonomske krize u pravilu je vrlo slična političkoj krizi koja se manifestuje poduzimanjem restriktivnih mjera od strane države i povećavanjem transfera poslodavcima kako bi ublažili posljedice ekonomske krize. Ukoliko kriza traje duži vremenski period, nastupa stanje koje se naziva recesijom. Recesija, prema brojnim analitičarima, nastupi kada realni BDP pada dva godišnja kvartala zaredom; dok depresija predstavlja izuzetno tešku recesiju pri kojoj pad BDP-a iznosi više od 10% (Claessens i sar. 2009).

2.1.1. Uzrok nastanka ekonomske krize 2020.

Nakon globalne finansijske krize iz 2008. godine, globalni dug se značajno povećao. Najveći doprinos tome je došao od velikog porasta zaduženosti nefinansijskih preduzeća, posebno u ekonomijama u razvoju, gdje je dug firmi porastao sa 56% BDP-a u 2008. na 96% BDP-a u 2019. godini, dok je u razvijenim ekonomijama rastao proporcionalno sa BDP-om (Abraham, Cortina i Schmukler, 2020). Rast zaduženosti preduzeća može predstavljati prijetnju globalnoj ekonomiji, posebno u vremenu krize, jer nova preduzeća koja se oslanjaju na posuđivanje novca rizikuju gubitak solventnosti. S obzirom da se radi o preduzećima izvan finansijskog sektora, država pruža ograničenu pomoć ukoliko rastući dug izmakne kontroli.

Svjetska ekonomija je bila u procesu usklađenog usporavanja, gdje je njen rast u 2019. iznosio 3% što je najsporiji tempo još od posljednje globalne finansijske krize. To je uticalo na slabljenje vodećih svjetskih ekonomija posebno na evropskom području, SAD-u i azijskom području, dok je ekonomije u razvoju kao što su Brazil, Kina, Indija, Meksiko i Rusija usporavanje ekonomije još više pogodilo. Nekoliko razloga je dovelo do globalnog usporavanja ekonomije: nagli pad proizvodnje i prodaje automobila sa padom potražnje od

3% na svjetskom nivou u 2018-toj; trgovinski rat između SAD-a i Kine; manja potražnja u Kini (IMF, 2019).

Pored povećanja zaduženosti preduzeća i usporavanja svjetske ekonomije, nekoliko političkih događaja je uticalo na slabljenje globalne ekonomije. Politika koju je Velika Britanija sprovela kako bi napustila Evropsku uniju, poznata kao Brexit, uzrokovala je nesigurnost zbog podijeljenosti stanovništva. Ova neizvjesnost je tokom godina imala posljedice, posebno na ekonomiju evropskog područja.

Kierzenkowski i sar. (2016) navode da tržište dionica u Velikoj Britaniji i Evropi nije ostvarilo isti rast kao tržište u SAD-u tokom 2016. godine. Neizvjesnost oko Brexita dovela je do odljeva kapitala i oslabljenog kursa valute. Rast indeksa političke neizvjesnosti doveo je do smanjenja bruto domaćeg proizvoda (BDP) i usporavanja rasta Velike Britanije.

2.1.2. Vodeći uzroci krize

Pandemija Covid-19 se pokazala kao najsmrtonosnija pandemija modernog doba, sličnog uticaja kao i Španjolska gripa. Prvi slučajevi su zabilježeni u Wuhanu, Kini, u decembru 2019. godine, a pandemiju je proglasio WHO 11. marta 2020. godine. Ovaj globalni događaj je imao velike posljedice na stvarnost kakvu smo do tada poznavali, uzrokujući odgađanje sportskih, religijskih, političkih i kulturnih događanja, paniku i nestašicu proizvoda, zatvaranje škola i vrtića, te kolaps zdravstvenog sistema. Uz to, brzo širenje virusa rezultiralo je uvođenjem *lockdowna* i drugih ograničenja kretanja, a sve sa ciljem suzbijanja zaraze. Ovaj neobičan događaj imao je ozbiljne posljedice za mnoge industrije, posebno industriju zabave, uslužnih djelatnosti i turizma. Prethodno usporavanje industrije i politička nestabilnost, koja je bila prisutna i prije pandemije, već su ukazivali na nestabilnu fazu svjetske ekonomije. Međutim, malo ko je bio spreman na iznenadni udar pandemije koji je postao glavni uzrok recesije. Uz to, rusko-arapski rat cijena nafte, koji je započeo u martu 2020. godine, dodatno je pogoršao situaciju na svjetskom tržištu.

Bitno je napomenuti i druge vodeće uzroke krize koji su imali značajan uticaj na svjetsku ekonomiju kao što je globalizacija i međuzavisnost različitih ekonomija koje su omogućile brzo širenje krize iz jedne zemlje na druge. Povezanost i integracija svjetskih tržišta doprinijeli su prenošenju negativnih ekonomskih šokova sa jednog mjesta na drugo mjesto.

Također, finansijski sektor je igrao ključnu ulogu u krizi. Nerealno visoke razine zaduženosti, prekomjerno trgovanje valutama i loše upravljanje rizicima u finansijskom sektoru doveli su do sloma banaka i drugih finansijskih institucija. To je rezultiralo poremećajem finansijskog sistema i dubokim ekonomskim padom.

Dodatno, strukturalni problemi u ekonomijama poput nejednakosti, neadekvatne regulacije i nedostatka ekonomskih reformi doprinijeli su krizi. Takvi faktori su povećali ranjivost ekonomija i otežali oporavak nakon izbivanja krize. Važno je razumjeti da je kriza rezultat složene kombinacije faktora i da svaki od njih ima svoj specifičan uticaj. Analiza i

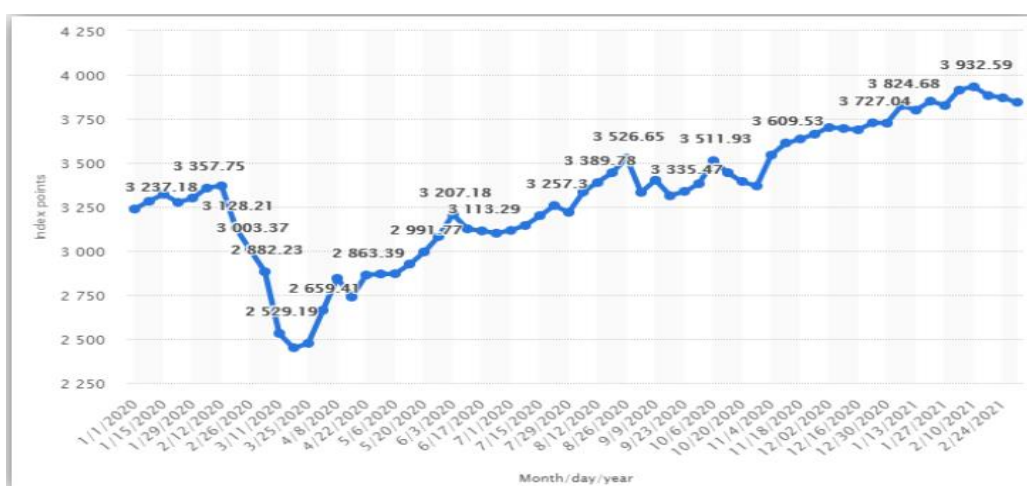
razumijevanje ovih vodećih uzroka ključni su za formulisanje efikasnih strategija i politika kako bi se izgradila otpornost i ublažili budući ekonomski rizici.

2.1.3. Razvoj krize

Početak marta 2020-te godine finansijski analitičari tada još nepoznatom virusu Covid-19 nisu pridavali puno važnosti, jer su očekivali da će bolest ostati na području grada Wuhana u Kini. Neki analitičari su se brinuli o posljedicama koje bi to moglo ostaviti na globalni lanac nabavke i potaknuti još veće usporavanje industrije zbog ograničenja kretanja u Kini. Ipak, na tržištu su bili uvjereni da je novi koronavirus privremeni zastoј, ograničen na Kinu, međutim to se razmišljanje brzo promijenilo. U periodu od januara do marta je globalni pad vrijednosti dionica na tržištu dosegao 13 milijardi USD. Paralelno, rat cijena nafte između Rusije i Saudijske Arabije i urušavanje evropske ekonomije bile su presudne za kolaps na tržištu koji je uslijedio (Dams i Dekker, 2020).

Postoji nekoliko historijskih značajnih datuma koji označavaju slom berze i rezultiraju globalnom recesijom. Prvi od njih je 9. mart 2020. godine, poznat kao "Crni ponedjeljak", kada su finansijski indeksi naglo pali, a za dionice širom svijeta se moglo reći da su zabilježile najveći pad od finansijske krize 2008. godine. Nakon toga, uslijedio je 12. mart 2020. godine, poznat kao "Crni četvrtak", tada se povjerenje investitora snizilo na najniži nivo. Razlozi za to bili su najava predsjednika Trampa o tridesetodnevnoj zabrani putovanja iz schengenskog područja i odluka Evropske Centralne banke da ne smanjuje kamatne stope uprkos očekivanjima tržišta.

Slika 1. Pad vrijednosti dionica njujorške berze u martu 2020.

Izvor: Statista

Na slici možemo vidjeti S&P 500, on predstavlja berzanski indeks koji ocjenjuje vrijednost dioničkih društava čije se dionice trguju u SAD-u. Kada je postalo očigledno da se bolest širi na globalnom nivou, indeks je naglo počeo padati, dosežući najniže tačke sredinom marta. Slična situacija se dogodila i sa evropskim FTSE 100 indeksom i kineskim SSE

indeksom. Ali, 23. marta je došlo do stabilizacije nakon intervencije Američke centralne banke. U cilju umirenja finansijskih tržišta, Centralna banka je najavila otkup duga kako bi ojačala tržište stambenog fonda i državnih obveznica. Također, Federalne rezerve su se obavezale kupovati korporativne obveznice, uključujući one visokog rizika, te su obećale da će pružiti podršku malim preduzećima. Od tada se bilježi rast S&P 500 indeksa, kao i ostalih navedenih berzanskih indeksa. Što se tiče Evrope, Evropska unija je najavila ekonomski odgovor u iznosu od 4,2 milijarde eura, koristeći potpunu fleksibilnost fiskalnih pravila EU-a. Odgovor na Covid-19 je bilo brzo i hitno donošenje Investicijske inicijative plus (CRII+) gdje su sve države članice EU-a još jednom potvrdile svoju solidarnost, jedinstvo, kao i učinkovitu koordinaciju u ovim vrijemeo krize koju je uzrokovao Covid-19. Ovim se instrumentom državama članicama osigurala fleksibilnost za prenos finansijskih sredstava između fondova i između regija kako bi ispunile potrebe, a sve to u okviru ublažavanja socijalne i privredne štete od pandemije. Također, provode inicijativu SURE koja ima za cilj ublažavanje rizika od nezaposlenosti u hitnim situacijama, kao i pružanje finansijske podrške putem ESM-a državama članicama kroz kredite. Instrument SURE je napravljen u 2020. godini i njegova svrha je bila podrška radnim mjestima i radnicima, te je cilj njegovog uspostavljanja bio da se omogući dodatna finansijska pomoć pogođenim državama članicama u iznosu od 100 milijardi eura u obliku kredita od strane EU.

Prema Statista (2020) finansijska pomoć i vijesti koje su obećavale o vakcinama pomogle su da se tržišta dionica, uprkos svim očekivanjima, vrati na nivo prije krize u drugoj polovici 2020. godine. Međutim, ovo nije značilo olakšanje svim industrijama. Neke industrije koje je posebno pogodila pandemija poput putovanja, turizma i industrija zabave trebale su više vremena za oporavak. Sa druge strane, preduzeća i industrije koje olakšavaju rad od kuće, poput Zoom-a koji podržava povezivanje, Amazona koji pruža mogućnosti elektroske kupovine ili Moderne, jedne od vodećih tvrtki za istraživanje vakcina, zabilježile su rast cijena dionica (Statista, 2020).

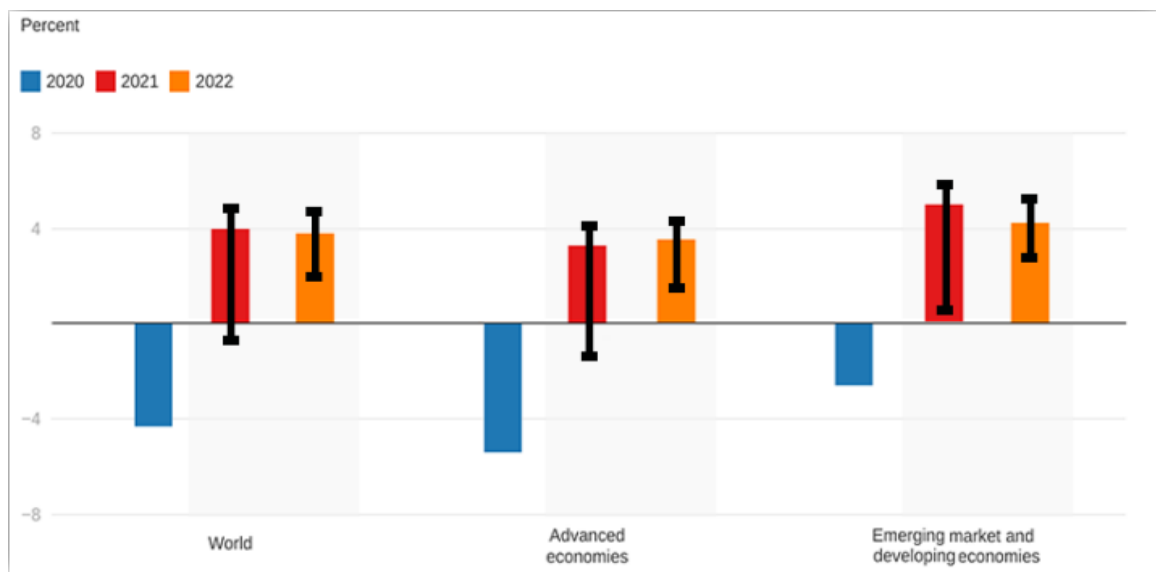
2.1.4. Posljedice krize

Posljedice krize bile su značajne i obuhvatile su cijeli svijet. Pad vrijednosti dionica je bio kratkotrajan nakon čega je slijedio njihov oporavak, iako se ovo desilo duboka recesija je ipak zahvatila svjetsku ekonomiju zbog dugotrajnih perioda ograničenog kretanja. U drugoj polovici 2020. godine širenje Covid-19 virusa nastavilo se, što je natjeralo većinu zemalja da ponovno uvedu stroge mjere, ali ovaj put su bile preciznije usmjerene prema određenim grupama kako bi se minimalno oslabile već slabe ekonomije. Iako se očekivao oporavak u bliskoj budućnosti, izlazak iz recesije direktno zavisi o kontroli pandemije. Dubina ove recesije zahtijevati će dug period da se ekonomija vrati na stanje prije pandemije.

Prema podacima Svjetske banke (2021) procjenjuje se da se desio pad realnog BDP-a od 4,3% obuhvaćajući globalnu ekonomiju. Razvijene ekonomije poput SAD-a, Eurozone i

Japana bilježe pad realnog BDP-a od 5,4%, dok privrede u razvoju, uključujući Kinu koja je ostvarila iznimno brz oporavak, imaju pad od 2,6%.

Slika 2. Kretanje globalne ekonomije u periodu 2020 - 2022

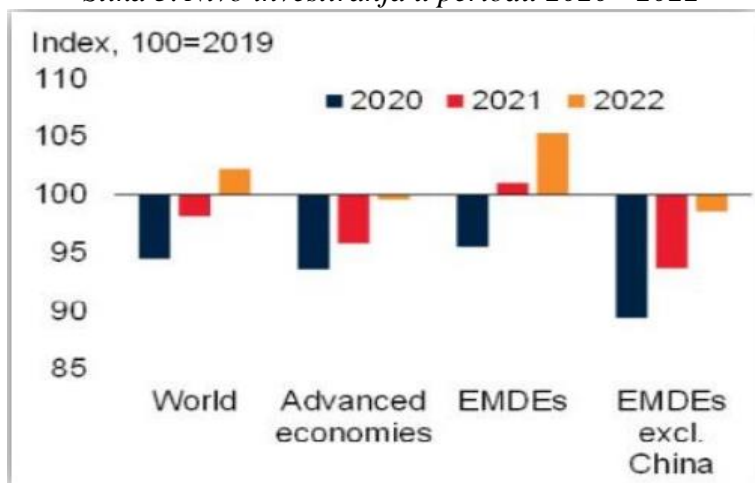

Izvor: World Bank (2021): *Global Economic Prospects*

Iako se prema podacima Svjetske banke (2021) očekivao rast globalne ekonomije od 4% u 2021. godini uz pretpostavku da se pandemija stavi pod kontrolu, čak i takav rast bi bio 5,3% niži u odnosu na razdoblje prije pandemije. Za 2022. godinu se predviđao umjereniji rast od 3,8%, što je 4,4% manje u odnosu na stanje prije pandemije. Ovi podaci ukazuju na trajnu štetu koju je globalna kriza izazvana pandemijom nanijela svjetskoj ekonomiji, te na dug put do oporavka. Crne linije na grafikonu predstavljaju raspon mogućih vrijednosti realnog BDP-a u narednim godinama. Iz grafikona mogu zaključiti da je postojalo mnogo scenarija, uključujući i mogućnost negativnog svjetskog BDP-a ukoliko broj zaraženih ostane visok, a proces vakcinacije spor. Prema projekcijama, razvijene privrede su trebale ostvariti rast od 3,3% u 2021. i 3,5% u 2022. godini. Za privrede u razvoju, očekivao se rast od 5% u 2021. i 4,2% u 2022. godini. Međutim, intervali u analizi svjetskog BDP-a su široki zbog velike nesigurnosti u vezi s ishodom pandemije.

Ukratko, grafikon pruža projekcije rasta globalne ekonomije u svjetlu pandemije, ističući trajnu štetu i dug put do potpunog oporavka, te samu nesigurnost u vezi s ishodom pandemije i njenim uticajem na svjetsku ekonomiju. Investicijski pad najviše je uticao na zemlje u razvoju, sa izuzetkom Kine, dok je rizik za ulagače rezultirao padom investicija širom svijeta. Očekivalo se tek malo poboljšanje u 2022. godini ukoliko se situacija stabilizira.

Slika 3. Nivo investiranja u periodu 2020 - 2022

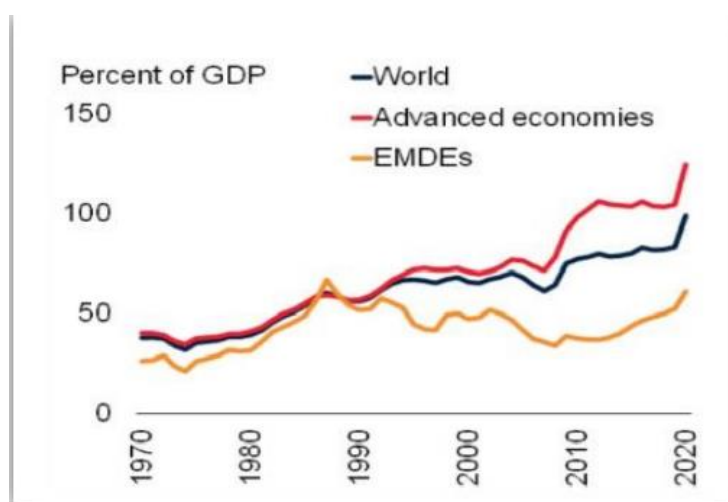

Izvor: World Bank (2021): *Global Economic Prospects*

Pad investicija u izazovnim uslovima nove krize rezultirao je još većim nivoima duga u 2020. godini. Najveći bruto državni dug u toj godini imao je Japan sa iznosom od 266,2% u odnosu na državni BDP, a slijedila ga je SAD. Države su globalno bile prisiljene pružiti poticajne pakete kao odgovor na opšti društveni kolaps, međutim visok dug čini ih osjetljivima na promjene u ponašanju investitora. Ovo je posebno vidljivo u slučaju rizičnih dužnika i zemalja u razvoju koje su ovisne o prilivu kapitala za finansiranje velikih fiskalnih i vanjskih deficita.

Na slici je vidljiv rast svjetskog duga, posebno za vrijeme desetljeća koje je prethodilo Covid-19 krizi, što je bio pokazatelj da većina država nije bila spremna za krizu koja je uslijedila.

Slika 4. Rast svjetskog duga

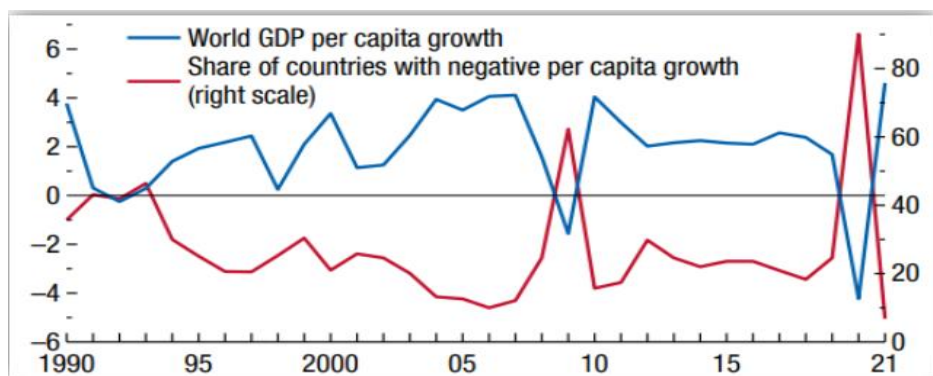

Izvor: World Bank (2021): *Global Economic Prospects*

Pored pada realnog BDP-a, mnoge zemlje su se također suočile sa negativnim BDP per capita, što je premašilo broj zemalja s negativnim BDP per capita tokom prethodne

finansijske krize iz 2008. godine. Na donjoj slici je prikazano kretanje svjetskog BDP per capita u posljednjih 30 godina, označeno plavom linijom. Kada BDP per capita opada, broj zemalja sa negativnom vrijednosti ovog pokazatelja se povećava. Grafikon jasno pokazuje da je taj jaz znatno dublji za recesiju izazvanu Covid-19 u poređenju s prethodnom krizom.

Slika 5. Kretanje BDP-a per capita

Izvor: IMF World Economic Outlook, The great lockdown; April 2020

2.2. Determinante otpornosti ekonomije

Determinante otpornosti ekonomije su ključni faktori koji određuju sposobnost jedne ekonomije da se suoči sa krizama zatim da se oporavi i ostvari stabilan rast. Otpornost ekonomije zavisi od različitih elemenata i politika koje su implementirane kako bi se umanjili rizici i kako bi se povećala sposobnost da se prevaziđu izazovi. Jedna od glavnih determinanti otpornosti ekonomije je diverzifikacija. Diversifikacija se odnosi na raznolikost i fleksibilnost u strukturi ekonomije. Ekonomija koja je zasnovana na više sektora i izvora prihoda ima veću otpornost jer nije previše osjetljiva na promjene u jednom sektoru ili izvoru prihoda. Osim toga, raznolikost izvoza, investicija i trgovinskih partnera također doprinosi otpornosti ekonomije.

Druga važna determinanta je snažan i stabilan finansijski sektor. Otpornost finansijskog sektora igra ključnu ulogu u održavanju stabilnosti ekonomije tokom kriznih perioda. Finansijske institucije koje su dobro kapitalizirane, imaju adekvatne mehanizme upravljanja rizicima i stroge regulatorne okvire, mogu bolje izdržati ekonomske šokove i pružiti podršku realnom sektoru.

Također, efikasan sistem upravljanja javnim finansijama i odgovarajuća fiskalna politika igraju važnu ulogu u jačanju otpornosti ekonomije. Održiva javna potrošnja, kontrola deficita, pravilno upravljanje javnim dugom i adekvatno planiranje fiskalnih mjera u kriznim situacijama pomažu u očuvanju stabilnosti i fleksibilnosti ekonomije.

Uz navedeno, visok nivo produktivnosti, kvalitetna infrastruktura, inovacije, obrazovanje i razvoj ljudskog kapitala također su bitni faktori koji doprinose otpornosti ekonomije.

Ekonomije koje su konkurentne, fleksibilne i sposobne prilagođavati se promjenama imaju veću šansu za otpornost i prosperitet čak i u kriznim situacijama.

U opštem smislu, ekonomska otpornost se shvata kao odgovor sistema na određeni stimulans ili šok ili kao sposobnost izbjegavanja i upravljanja prirodnim i antropogenim rizicima (<https://www.mdpi.com/2071-1050/13/9/4861>).

Otpornost ekonomije može se definisati kao sposobnost ekonomije da se prilagodi, oporavi i raste nakon poremećaja ili krize. Prema Peng i sar. (2017) mnogi faktori utiču na otpornost ekonomije, a neki od ključnih determinanti uključuju sljedeće:

- Diverzifikacija privrede: Privreda koja je raznolika i ima više sektora, manje je osjetljiva na poremećaje u određenim sektorima i lakše se prilagođava promjenama. To je relevantno iz najmanje dva razloga, prvo jer može biti faktor u sprečavanju ograničavanja privrede na jedan razvojni put i drugo zato što diverzifikacija omogućava bolji transfer i disperziju eksternih šokova u različitim pravcima (sektorima i granama) privrede, doprinoseći bržem oporavku privrede i bržem prilagođavanju promjenjenim uslovima.
- Stabilna makroekonomska politika: Pružanje stabilne monetarne politike, stabilne fiskalne politike i stabilne politike razmjene mogu pomoći u održavanju stabilnosti u ekonomiji tokom kriznog vremena.
- Dostupnost finansijskih resursa: Dostupnost finansijskih resursa, kao što su krediti, pomaže preduzećima da prežive krize i da nastave sa poslovanjem.
- Efikasnost tržišta: Efikasno tržište ima sposobnost prilagođavanja promjenama u ponudi i potražnji, što može pomoći u održavanju stabilnosti u ekonomiji.
- Razvijenost tehnološke infrastrukture: Napredna tehnološka infrastruktura, poput brze internetske veze i digitalne tehnologije, može pomoći preduzećima da se prilagode radu na daljinu i da nastave sa radom tokom krize.
- Nivo obrazovanja i vještina radne snage: Visok nivo obrazovanja i vještina radne snage pomaže u razvoju inovativnih i prilagodljivih poslovnih modela koji su sposobni preživjeti i rasti i u vremenima kriza.
- Politika zapošljavanja: Fleksibilna politika zapošljavanja, poput radnog vremena na zahtjev, mogućnosti rada na daljinu i fleksibilnih ugovora o radu, pomaže u održavanju zaposlenosti i smanjenju stope nezaposlenosti tokom krize.

Sve ove determinante igraju važnu ulogu u razvoju otporne privrede koja može preživjeti i rasti tokom poremećaja i kriza.

Iako koncept otpornosti ima prilično dugu istraživačku tradiciju, i iako je dobar alat za analizu složenih društveno-ekonomskih sistema, posebno na makroekonomskom nivou, ekonomisti su ga dugo zanemarivali, posebno sa obzirom na regionalnu analitičku perspektivu. Tek su događaji iz nedavne globalne ekonomske krize učinili ovu teoriju sve popularnijom. Stoga je ekonomska otpornost relativno nov pojam. Uzimajući u obzir navedeno, ali i zbog toga što se koncept oslanja na različite naučne discipline i odnosi se na

različite aspekte rada sistema, shvata se i definiše na različite načine. Neki pristupi se direktno odnose na inženjersku metodu definisanja i analize otpornosti, dok drugi uključuju noviji ekološki koncept. Postoje i pokušaji da se kombinuju oba ova pristupa u okviru ideje o otpornosti na ekonomsku adaptaciju (Modica i Reggiani, 2014).

Modica i Reggiani (2014) ističu da se prema tradicionalnom inženjerskom pristupu, ekonomska otpornost urbanih ili regionalnih ekonomija odnosi na njihovu sposobnost da se oporave od šokova. Ključni aspekt ovog pristupa je brzina kojom se privreda vraća na prijašnje stanje ili putanju rasta. Ako se otpornost sistema, uključujući ekonomski sistem, definiše kao sposobnost vraćanja na ravnotežu koju je imalo prije, teško je to smatrati razvojem. Također, ako je određena privreda bila na negativnoj putanji rasta ili je taj rast karakterisao preovlađujući negativan socio-ekonomski uticaj, povratak na istu putanju rasta ne bi bio poželjan.

Walker (2004) ističe da se ekonomska otpornost prema ekološkom pristupu odnosi prvenstveno na količinu poremećaja koju privreda može apsorbirati prije nego što počne mijenjati svoj oblik ili funkciju. Ekonomska otpornost je sposobnost sistema da apsorbira poremećaje i reorganizira se u toku promjene kako bi održao suštinski istu funkciju i isti identitet (Walker, 2014). U ovom pristupu ne postoji jedinstvena tačka ravnoteže i jedinstven put ekonomskog rasta, nego nekoliko mogućih koje se mogu stalno razvijati pod uticajem novih spoljašnjih uslova, kao i pojava i procesa koji se dešavaju u sistemu. Kakderi i sar. (2017) ističe da je koncept otpornosti sličan pojmu Schumpeterove kreativne destrukcije – procesa reorganizacije i restrukturiranja ekonomije kroz inovacije i inovativna rješenja.

Karakteristike ekonomske otpornosti mogu se izmjeriti korištenjem makroekonomskih indikatora koji se odnose na poslovni učinak. To uključuje, prije svega, promjene u obimu proizvodnje i promjene u nivou zaposlenosti (Sensier, 2014). Imajući u vidu ovaj cilj, Fratesi i sar. (2016) ističu da je važno koristiti podatke o razmjerima promjena zaposlenosti jer oni bolje odražavaju društvene posljedice ekonomskih šokova, prvenstveno zato što se nivo zaposlenosti vraća na vrijednosti prije šoka i recesije sa većim zakašnjenjem.

2.3. Makroekonomski model odgovora na krizu

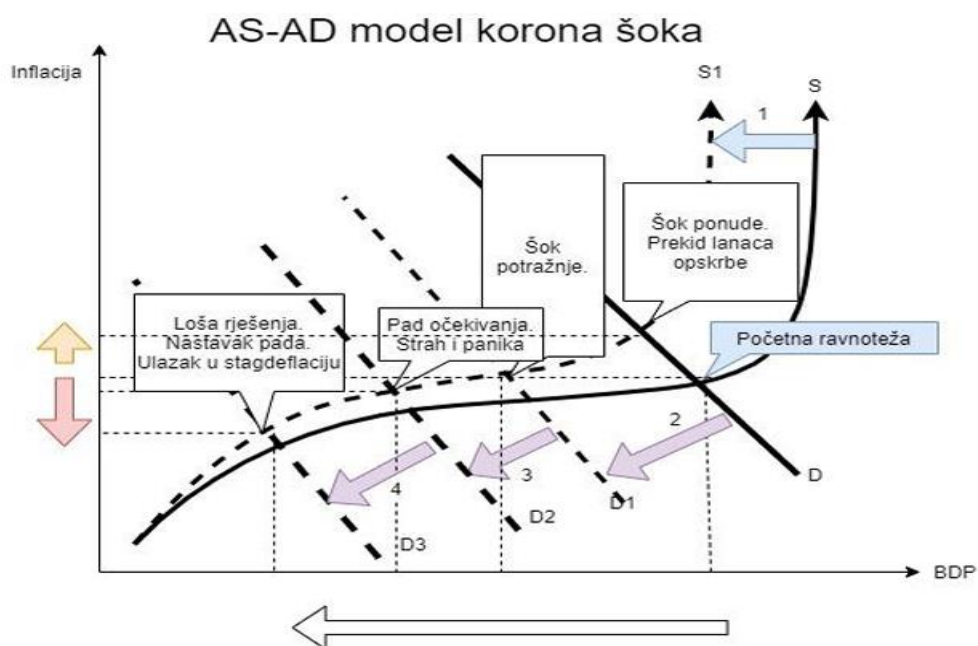
Kada je riječ o uticaju zdravstvene krize na privredu, koristiti ćemo jednostavniji i jasniji pristup koji je poznat ekonomistima, ali je razumljiv i široj publici koja nije ekonomski obrazovana. Uzmimo u obzir standardni AS-AD model, koji nam omogućava da bolje shvatimo mehanizam uticaja. Ovaj model je nešto prilagođen u odnosu na uobičajene udžbeničke primjere, gdje na vertikalnoj osi umjesto nivoa cijena (P) koristimo inflaciju (π). Ova promjena približava model stvarnosti, obzirom da se moderne Centralne banke fokusiraju na kontrolisanje inflacije, a ne na konkretni nivo cijena.

Nasuprot svim do sada poznatim ekonomskim krizama, ova najnovija kriza nosi čak četiri šoka: (1) šok ponude, (2) šok potražnje, (3) pad očekivanja i povećanje neizvjesnosti, te (4) šok loših mjera i brzih reakcija. Ovi šokovi međusobno se pojačavaju i stvaraju negativnu

spiralu, poznatu kao spirala stagdeflacije. Prva tri šoka su vrlo izvjesna, dok je četvrti šok potencijalan (loša procjena stanja, nedostatak informacija o budućnosti, nedovoljne mjere, nepovjerenje u vlast i nositelje ekonomske politike itd.). Uzimajući u obzir izazove sa kojima se suočava upravljanje krizom u zaštiti privrede i ljudi, ovaj šok izgleda neminovan. Važno je napomenuti da bi ovaj šok mogao trajati duže od ostalih, jer svaka kriva mjera koja se donese tokom krize može dodatno pogoršati situaciju. Glavni izazovi upravljanja krizom proizlaze iz razlike u percepciji i vremenskom jazu između donošenja i provođenja odluka. Vodile su se rasprave o "totalitarnim" i "demokratskim" odgovorima na krizu Covid-19, odražavajući razlike u vremenu i pristupu rješavanju krize u različitim državama svijeta. Jednostavan ekonomski model nastanka ekonomske krize tokom pandemije Covid-19 prikazan je na slici 6. Inicijalni zdravstveni šok pokreće šok ponude jer se zbog primjene zdravstvenih mjera prekidaju lokalni i globalni lanaci proizvodnje i nabavke.

Zbog velikog broja smrtnih slučajeva pojavljuje se strah, panika i neizvjesnost koji dovode do pada potrošnje i prekida investicija. Pad potražnje uslovljava pad novčanih tokova preduzeća što dovodi do straha od bankrota. U početku se preduzeća od potencijalnog bankrota štite otpuštanjem zaposlenih što dovodi do rasta nezaposlenosti. To je dovelo do pada prihoda domaćinstva sa nezaposlenim osobama, te je povećalo obim „loših kredita“ i nemogućnost otplate istih. To, je sa jedne strane dovelo u opasnost finansijski sistem koji je izložen većem riziku i smanjilo je kupovnu moć domaćinstva i dovelo do daljnjeg pada potražnje. Ovo je dodatno povećavalo neizvjesnost i strah, pa tako ulazimo u novi dublji negativni krug: dodatni pad potrošnje, pad proizvodnje i zaposlenosti, pad prihoda firmi i tako se negativna petlja multiplicira (Čavrak, 2020).

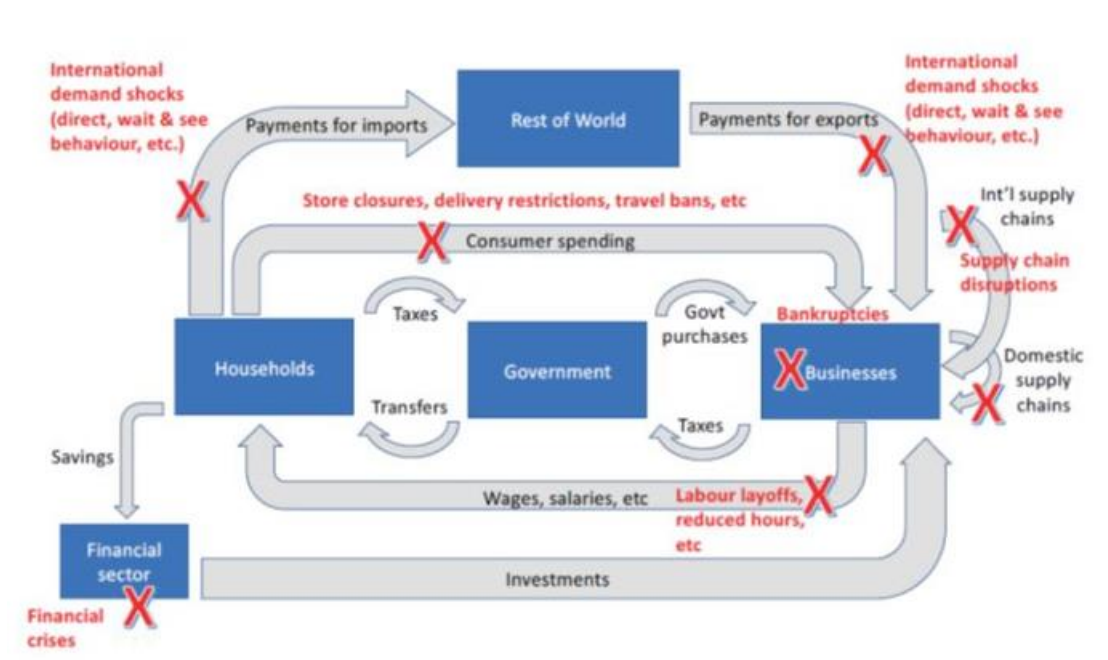
Slika 6. AS-AD model korona šoka

Izvor: Čavrak V (2020). "Makroekonomija krize COVID19 i kako pristupiti njenom rješavanju"

Prema uobičajenoj vremenskoj distribuciji kretanja makroekonomskih varijabli, investicije će se najsporije oporavljati jer smo suočeni sa velikim šokom ponude i potražnje što znači da će i nakon završetka zdravstvene krize, preduzeća poslovat na niskoj nivou kapaciteta. Obnova investicijske potrošnje se u „standardnim“ krizama dešava otprilike šest do osam mjeseci iza oporavka lične potrošnje. Sve navedeno ukazuje na izvjesnost velikog pada budžetskih prihoda (poreznih i neporeznih). Njihov pad će biti veći što će adekvatne mjere podrške preduzećima i ljudima biti manje, a pogotovo ako se poduzmu sa zakašnjenjem. Sve navedeno imati će veliki uticaj na finansijska tržišta, tržište vrijednosnim papira (obveznica i dionica) kao i na devizno tržište. Sasvim je izvjesno da će posljedice zdravstvene krize u privredi biti velike, a dogodile su se kompleksno zahvaćajući cijeli privredni sistem. Najbolji sumarni prikaz učinaka zdravstvene krize Covid-19 na privredu dao je R. Baldwin koristeći model kružnog ekonomskog toka.

Slika 7. Višestruki udari COVID-19 u ekonomskom kružnom toku

Izvor: Baldwin, R. (2020). *Keeping the lights on: Economic medicine for a medical shock*.

Iako ovaj prikaz funkcionisanja privrede ima pojednostavljenu i idealizovanu formu, jasno se prepoznaju osnovni faktori uticaja zdravstvene krize na ekonomski sistem. Ključno je razumjeti da privreda funkcionise kroz novčane tokove koji proizilaze iz procesa proizvodnje, razmjene i potrošnje. Očuvanje tih novčanih tokova je najvažnije jer prekid bilo gdje uzrokuje zastoj u cijelom ekonomskom sistemu. Crvene oznake "X" ukazuju na tačke gdje šokovi izazvani zdravstvenom krizom poremete normalne novčane tokove. Ako krenemo od lijeve strane u smjeru kazaljke na satu: domaćinstva koja izgube primanja (plate, penzije, socijalne naknade) doživljavaju finansijske probleme i bankrot (nemogućnost otplate kredita, nemogućnost plaćanja računa za javne usluge i sl.). Pad dohotka domaćinstava smanjuje potrošnju na robe i usluge, a samim tim i dotok novca prema

firmama i državi. Pad potražnje smanjuje domaću potražnju, ali i uvoz. Kako se kriza istovremeno događa skoro u cijelom svijetu dolazi do prekida izvoza i uvoza jer se prekidaju globalni lanci proizvodnje i nabavke. To smanjuje međunarodne novčane tokove. To posebno snažno utiče na male i otvorene nacionalne privrede poput balkanskih. Velike privrede poput SAD-a, Kine, Njemačke, Velike Britanije i sl. imaju manji stepen otvorenosti i veća unutrašnja tržišta pa samim tim lakše amortiziraju šok pada inostrane potražnje. Pad potražnje i negativni šokovi ponude dovode do brojnih poremećaja u domaćim i međunarodnim lancima proizvodnje i nabavke za čiju obnovu i reorganizaciju treba puno vremena nakon završetka zdravstvene krize. To će biti najveći i dugoročniji problem jer će snažni pad proizvodnje biti teško vratiti u normalno stanje ne samo zbog prekida lanaca proizvodnje i nabavke nego i zbog potencijalnih budućih odluka nekih zemalja da u budućnosti povećaju samodostatnost u sektorima hrane, energije i lijekova što će za druge zemlje značiti manje narudžbe i manju izvoznu potražnju. Bez obzira što ekonomska nauka takve odluke smatra lošim, njihov značaj i dalje ostaje.

Kako postupiti u ovim okolnostima? Prikaz jedne dobre strategije koja me je dojmila jeste upotreba metafore o božićnom drvetu i izreka "*držite svijetlo upaljeno*". U posljednje vrijeme smo čuli mnogo parcijalnih prijedloga, ali nijednu sveobuhvatnu i smislenu strategiju. Zato se čini prihvatljivom upotreba Baldwinove analogije sa božićnim drvetom koje ima lampice spojene serijski. Kada jedna lampica prestane da svijetli, cijela jelka se gasi. Postoje dva načina za popravku: prvi je da istražujete svaku pojedinačnu sijalicu dok ne pronađete onu odgovornu za kvar, što zahtijeva puno vremena. U međuvremenu, drvo će biti u mraku. Nekada je ovo možda bilo opravdano jer su sijalice bile skupe, a rad je bio jeftin. Međutim, danas bi bilo bolje izabrati skuplju, ali bržu opciju zamjene svih sijalica i održati svijetlo na drvetu. Uostalom, danas je roba jeftina, a radna snaga skupa. Kao što sarkastično primjećuje Richard Baldwin, Božić kratko traje, pa je važno da brzo reagujemo i održimo svijetlo upaljenim (Baldwin, 2020).

Okvir za makroekonomski odgovor na krizu Covid-19 može se gledati kao makroekonomski model za ublažavanje i prevazilaženje ekonomske krize izazvane zdravstvenim šokom. Kako bih prikazala ovo koristiti ćemo jednostavan AS-AD model (vidi Sliku 8.). Teorijski polazimo od najniže tačke recesije, ali trebamo imati na umu da zapravo ne želimo doseći tu tačku u ovom slučaju. To znači da sve mjere koje su teorijski prikazane i objašnjene treba poduzeti prije duboke recesije, istovremeno, a ne sekvencijalno kako su ovdje objašnjene. Redoslijed mjera je označen brojevima 1-3 radi didaktičnosti, ali razumijemo da u stvarnosti ove mjere treba poduzeti što je prije moguće, u punom obimu i uglavnom istovremeno, kako bi se umanjio uticaj negativnih očekivanja i neizvjesnosti. Makroekonomisti su svjesni da negativna očekivanja i neizvjesnost mogu da dovedu do potpuno neočekivanog ishoda, čak i kada su strategije i mjere dobro osmišljene. Dakle, u objašnjenju polazimo od tačke najdublje recesije i ravnoteže, sa značajnim padom BDP-a i malom deflacijom.

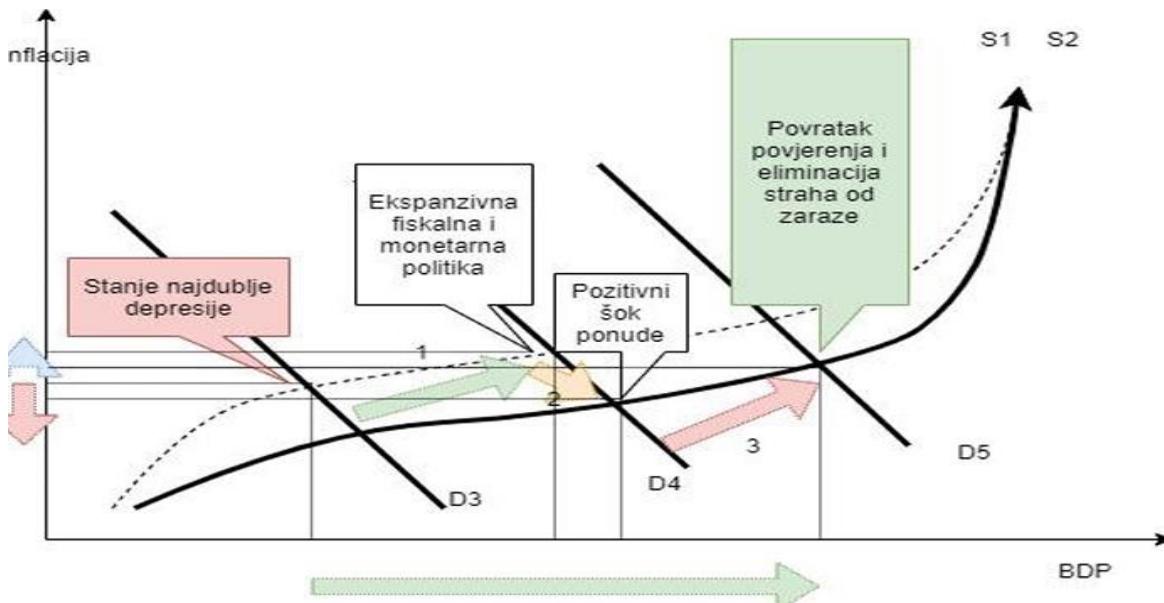
Prvi set mjera odnosi se na održavanje i oporavak potražnje putem ekspanzivne fiskalne i monetarne politike. Na slici je prikazano kretanje AD krive iz D3 u D4 (strelica 1). Ovaj put,

potrošnja bi trebala da bude pokretač, jer ponuda sporije raste i nema potrebe za njenim obnavljanjem sve dok potrošnja opada. Radi toga je važno pravovremeno podstaći potražnju koja će "vući" ponudu. Na slici se naznačava mala opasnost od blage inflacije u ovoj fazi, ali to nije problem jer će sljedeći korak, obnova i povećanje ponude, ponovno izvršiti deflacijski pritisak, što će na kraju rezultirati blagom deflacijom. Ovo zavisi od tempa obnove ponude i obima fiskalne i monetarne ekspanzije u prethodnoj fazi, koji se mogu kontrolisati mjerama monetarne politike kroz tzv. fino podešavanje ("fine tuning").

Drugi korak, ili pozitivan šok ponude, predstavljen je pomijeranjem AS krive sa AS1 na AS2 (strelica 2). Ovo je najkompleksniji korak i traje najduže, od početka krize do nekoliko mjeseci (ili kvartala) nakon završetka zdravstvene krize.

Treće kretanje, sa D4 na D5 (strjelica 3), ilustruje mogući efekat boljih očekivanja, ukidanje straha, panike i neizvjesnosti, kao i postizanje povjerenja u nosioce ekonomske politike. Ovi faktori snažno djeluju tokom svih faza krize. Po završetku zdravstvene krize, ovi faktori će biti od velike važnosti za brzinu oporavka potražnje i ponude.

Slika 8. Makroekonomski model uklanjanja krize COVID-19

Izvor: Čavrak V, "Makroekonomija krize COVID19 i kako pristupiti njenom rješavanju"

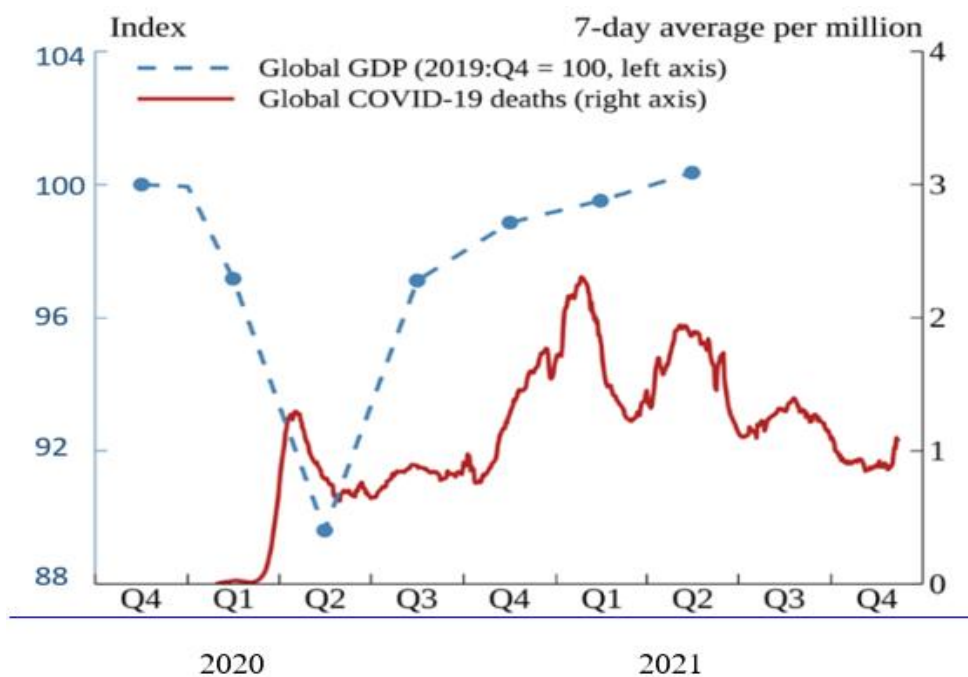
Kada su u pitanju konkretne mjere fiskalne i monetarne politike, moguće je koristiti različite instrumente. Međutim, važno je da se poduzmu jednostavne mjere čiji su efekti brzi, bez nepotrebnih administrativnih prepreka i birokratije. Prvi i osnovni cilj treba da bude osiguranje dovoljne likvidnosti domaćinstvima i preduzećima za sva plaćanja, kako bi se očuvali i održali novčani tokovi. Prva tri pitanja koja treba da budu u fokusu i za koje treba pronaći rješenja su zaduženja (preduzeća i građana), plaćanja (ponovo od strane građana i preduzeća) i plate. Za sve zaposlene i samozaposlene, bez izuzetka, tokom trajanja

zdravstvene krize (nekoliko mjeseci), tokom kojeg je država donijela odluku o ograničavanju kretanja ljudi i robe, trebalo bi da se obezbijedi isplata plata koje će snositi država u najvećoj mogućoj mjeri (to se odnosi kako na privatni tako i na javni sektor). Na taj način bi se postiglo održavanje svih finansijskih tokova u svim sistemima, uključujući sve subjekte: građane, preduzeća, državu, banke, uvoz i izvoz.

3. PANDEMIJA COVID-19 I OTPORNOST EKONOMIJA

Početak 2020. godine, svjetsko širenje virusa Covid-19 i mjere koje su poduzete za njegovo suzbijanje ozbiljno su uticale na globalnu ekonomiju. Kao što je prikazano na Slici 9, globalni BDP je u drugom kvartalu 2020. zabilježio pad od 10,5 % u odnosu na nivo prije pandemije. Međutim, važno je napomenuti da kasniji valovi virusa nisu imali isti negativni uticaj. Za primjer, drugi globalni val koronavirusa u četvrtom kvartalu 2020. i prateće restrikcije socijalnog kontakta nisu rezultirali istim smanjenjem kao što je zabilježeno u drugom kvartalu 2020. U ovom tekstu istražujemo izvore smanjenja ekonomske štete usljed pandemije. Konkretno, analiziramo kako su se veze između pandemije, vladinih ograničenja i ekonomskih aktivnosti promijenile od početka krize.

Slika 9. Globalni BDP i stopa smrtnosti od COVID-19

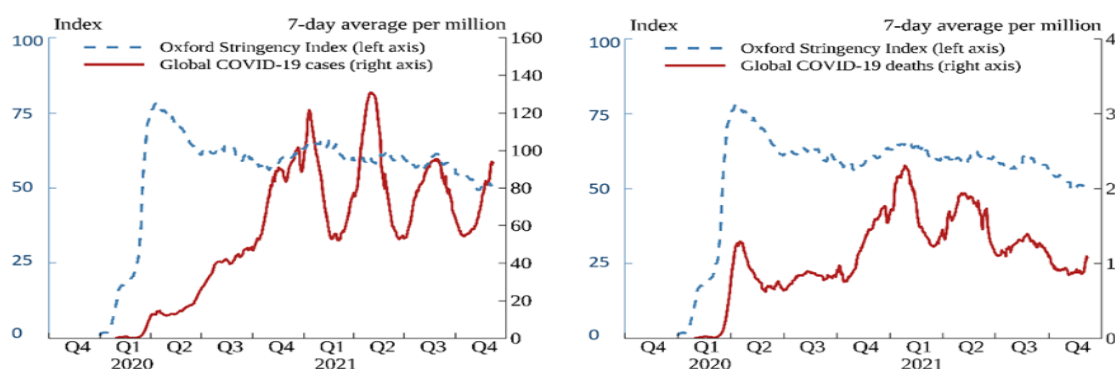
Izvor: *Economic Resilience in the COVID-19 Pandemic*

Globalni skup zemalja uključuju Argentinu, Australiju, Brazil, Kanadu, Čile, Kinu, Kolumbiju, Francusku, Njemačku, Hong Kong, Indiju, Indoneziju, Izrael, Italiju, Japan, Maleziju, Meksiko, Novi Zeland, Filipine, Rusiju, Saudijsku Arabiju, Singapur, Južna Koreja, Španija, Švedska, Švajcarska, Tajvan, Tajland, Ujedinjeno Kraljevstvo, Sjedinjene Američke Države i Vijetnam.

Pandemija i vladina ograničenja

Na slici 10. prikazani su globalni dnevni broj novih slučajeva Covid-19 i smrtnih slučajeva u odnosu na intenzitet vladinih ograničenja, što je mjereno Oksfordskim indeksom strogosti (OSI). Vlade širom svijeta su uveliko ograničile socijalno distanciranje krajem prvog kvartala 2020. godine, ali su tokom ljeta ublažavale ta ograničenja kako su novi slučajevi i smrtni slučajevi povezani sa Covid-19 značajno opadali. Međutim, kao što se vidi na plavim isprekidanim linijama, globalna ograničenja su se ponovno pooštrila tokom zime 2020. godine usljed drugog talasa, a zatim opet u aprilu 2021. Međutim, ni jedno od tih ponovnih pooštavanja nije dostiglo isti nivo kao na početku 2020. godine. Ukratko, ovo jednostavno poređenje ističe da su mjere izolacije koje su uvedene za suzbijanje širenja virusa tokom vremena postepeno smanjivale svoju relativnu težinu (<https://www.federalreserve.gov/econres/notes/feds-notes/economic-resilience-in-the-covid-19-pandemic-20220701.html>).

Slika 10. Globalna strogoća, slučajevi zaraze i smrtni slučajevi COVID-19

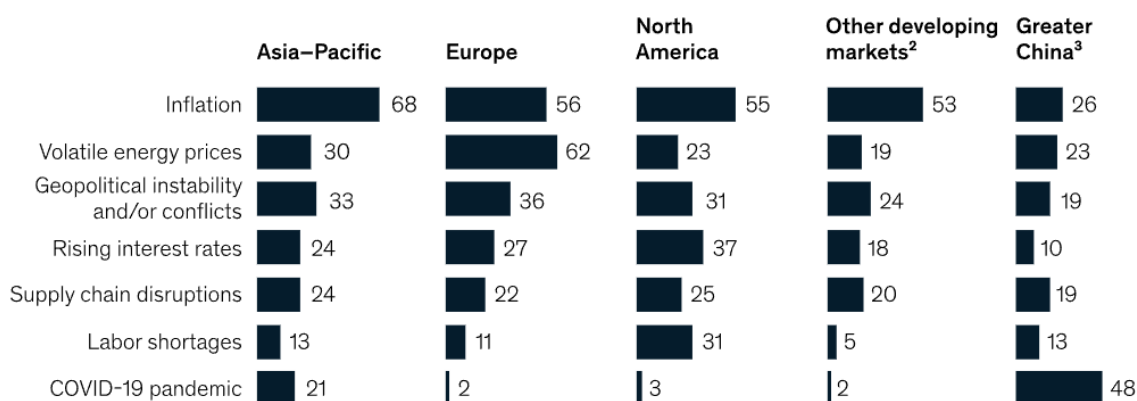
Izvor: *Economic Resilience in the COVID-19 Pandemic*

3.1. Globalna ekonomska kretanja – efekti krize izazvane Covid-om

Kako je ranije navedeno, nakon zakašnjelog odgovora, većina centralnih banaka je pratila akcije Federalnih rezervi SAD-a. Osim toga, nacionalne vlade su usvojile različite fiskalne mjere za održavanje ekonomske aktivnosti. Kao odgovor na rastuću zabrinutost zbog pandemije i njenog globalnog ekonomskog uticaja, ministri finansija G-7 i centralni bankari objavili su saopštenje 3. marta 2020. godine, navodeći da će "koristiti sve odgovarajuće instrumente politike" da održe ekonomski rast. Također su obećali fiskalnu podršku kako bi se osiguralo da zdravstveni sistemi mogu održati napore u borbi protiv epidemije. U većini slučajeva, međutim, zemlje su slijedile vlastite različite strategije, u nekim slučajevima uključujući zabranu izvoza medicinske opreme. Nakon izjave G-7, Federalne rezerve SAD-a (Fed) snizile su svoju stopu federalnih fondova za 50 baznih poena, ili 0,5%, na raspon od 1,0% do 1,25% zbog zabrinutosti oko "razvijanja rizika za ekonomsku aktivnost Covid-19". Dana 15. aprila 2021. godine, generalni direktor WTO-a pozvao je članice WTO-a i proizvođače vakcina da povećaju proizvodnju, smanje ograničenja izvoza i suspenduju prava

intelektualnog vlasništva na vaccine protiv Covid-19 kako bi se povećale imunizacije. SZO je također izvijestila da se broj novih slučajeva Covid-19 gotovo udvostručio širom svijeta u prethodna dva mjeseca (2021.godine), približavajući se najvišim stopama infekcije od početka pandemije. Najveći napadi su se javili u Indiji, Brazilu, Poljskoj, Turskoj i nekim drugim zemljama. Također 15. aprila 2021. godine, grupa od 175 bivših svjetskih lidera i Nobelovaca pozvala je Sjedinjene Države da suspenduju prava intelektualnog vlasništva za vaccine protiv Covid-19 kako bi se olakšala međunarodna proizvodnja i distribucija vakcina omogućavajući zemljama u razvoju mogućnost proizvodnje. Grupa je izjavila da bi, "...nepravedan pristup vakcinama uticao na globalnu ekonomiju i spriječio je da se preokrene." Zainteresovanim proizvođačima u ekonomijama u razvoju je bio potreban sveobuhvatan tehnološki paket i obezbijedena odgovarajuća tehnologija. Navodno, cilj je bio da se tehnologija učini često ograničenim intelektualnim vlasništvom u zemljama u razvoju, ili da takva prava budu dostupna putem neekskluzivnih licenci (<https://sgp.fas.org/crs/row/R46270.pdf>).

Slika 11. Inflacija ostaje na prvom mjestu kao rizik za ekonomije ispitanika, osim u Evropi i Velikoj Kini

Izvor: Strategy and corporate finance

3.2. Posebnosti ekonomskih i socijalnih uticaja Covid-19

Postoje dvije kategorije mogućnosti koje može poduzeti socijalna zaštita kao odgovor na krizu izazvanu Covid-19. Prvo, hitne mjere reagovanja na pandemiju, a zatim dugoročnije mjere podrške domaćinstvima za suočavanje sa vjerovatnom dugoročnom ekonomskom krizom. Na kratkoročnom planu, važno je bilo izbjeći nepotrebna otpuštanja radnika usljed ekonomskih posljedica pandemije. Poslovni subjekti su bili pogođeni poremećajima u lancima nabavke, ograničenjima u poslovanju (obavezno zatvaranje ili smanjenje radnog vremena) i sa smanjenjem potražnje, što je moglo rezultirati gubitkom posla kako za zaposlene tako i za samozaposlene. Imajući u vidu privremenu prirodu šoka izazvanog Covid-19, firme koje su zadržale radnike su imale bolje izgleda za oporavak od ekonomske krize koja je uslijedila, što je već bilo dokazano tokom prethodne ekonomske krize iz 2008.

godine. Bez obzira na navedeno otkazi su bili neizbježni, posebno u sektorima koji su biti značajno pogođeni krizom, kao što su turizam, trgovina i saobraćaj. Pored gubitka radnih mjesta, preduzeća su se suočila i sa smanjenom zaradom. Bilo je neophodno pružiti hitnu podršku domaćinstvima koja su bila pogođena ovim šokom, kako formalno putem proširenja socijalnih programa pomoći i socijalne zaštite, tako i neformalno. Ove mjere su se mogle razlikovati od mehanizama podrške koji su bili na snazi prije krize uzimajući u obzir da je veliki broj ljudi bio pogođen sa krizom.

Kratkoročne mjere reagovanja na pandemiju Covid-19 su uključivale proširenje socijalnih programa pomoći i zaštite kako bi se podržala domaćinstva pogođena ekonomskom krizom. Firmama se pružila podrška kroz subvencioniranje plata za radnike kako bi se pokušala umanjiti potreba za njihovim otpuštanjem.

Dugoročne mjere su obuhvatale podršku domaćinstvima u suočavanju sa vjerovatno dugoročnom ekonomskom krizom. To je uključivalo proširenje efikasnosti programa aktivne politike zapošljavanja kako bi se radnicima omogućila prekvalifikacija i prilagođavanje novim tržišnim potrebama. Bilo je vrlo bitno ojačati sistem socijalne zaštite kako bi on postao otporniji i sposobniji da pruži brži i efikasniji odgovor na buduće krize. Cilj je bio da se pruži hitna i dugoročna podrška radnicima i domaćinstvima kako bi se ublažili ekonomski i socijalni uticaji pandemije Covid-19 i da se osigura što brža ekonomska obnova.

Posebnosti ekonomskih i socijalnih uticaja pandemije Covid-19 se mogu sagledati iz nekoliko uglova, prvo primjećujemo da je pandemija imala globalni karakter, što znači da su gotovo sve zemlje i regije bile pogođene istovremeno te je to rezultiralo globalnim ekonomskim i socijalnim poremećajima. Zatim je pandemija izazvala neizvjesnost obzirom da se situacija i same mjere za suzbijanje virusa mijenjale. Promjene su se odvijale brzo otežavajući tako adaptaciju ekonomskim i društvenim sistemima na nove okolnosti, pored toga pandemija je dodatno produbila postojeće nejednakosti u društvima. Sam oporavak je predstavljao i priliku za jačanje sistema socijalne zaštite kako bi države postale otpornije i sposobnije da pruže troškovno efikasan odgovor na buduće krize koje dolaze.

3.3. Prilike i izazovi otpornosti ekonomije

Pandemija Covid-19 je izazvala značajnu ekonomsku krizu, ali otpornost ekonomije znači da postoje prilike za oporavak i rast. Pandemija Covid-19 značajno je uticala na globalnu ekonomiju, a njezine posljedice biti će vidljive još neko vrijeme. Izazovi sa kojima se ekonomije suočavaju nakon pandemije su mnogobrojni i uključuju:

- Ekonomski pad: Mnoge su zemlje doživjele ekonomski pad zbog pandemije i ograničenja koja su uvedena radi suzbijanja širenja virusa. To je za posljedicu dovelo do rasta nezaposlenosti, pada prihoda i povećanja siromaštva.

- Promjene u potrošačkim navikama: Pandemija je uticala na potrošačke navike, što je dovelo do promjena u potražnji za različitim proizvodima i uslugama. Neki sektori su doživjeli nagli rast, kao što su e-trgovina i dostava hrane, dok su drugi, poput turizma i ugostiteljstva, zabilježili dramatičan pad.
- Rad na daljinu: Mnoga preduzeća i organizacije prešle su na rad na daljinu kako bi zaštitile svoje zaposlenike od virusa. To je dovelo do promjena u načinima rada i poslovanja i vjerojatno će imati dugotrajne posljedice na način na koji ljudi rade i organizuju svoj rad.
- Problemi u lancu nabavke: Pandemija je uzrokovala poremećaje u lancu nabavke, posebno u sektorima poput proizvodnje i distribucije, firme su imale problema sa nabavkom sirovina i materijala, te sa isporukom gotovih proizvoda.
- Finansijska stabilnost: Velik broj preduzeća je imao finansijske probleme zbog gubitka prihoda tokom pandemije. To je dovelo do poteškoća u otplati dugova i kreditnih obaveza, a neke firme su se morala suočiti sa bankrotom.
- Globalna trgovina: Pandemija je uzrokovala poremećaje u globalnoj trgovini, smanjila međunarodnu razmjenu roba i usluga, a mnoge zemlje su zatvorile svoje granice kako bi se zaštitile od širenja virusa. To je dovelo do promjena u međunarodnoj trgovini i poremećaja u svjetskoj ekonomiji.

Iako je pandemija Covid-19 izazvala dosta izazova i negativnih posljedica, isto tako je stvorila i neke prilike. Ekonomski oporavak je bilo potrebno da bude brz i efikasan kako bi se ublažile posljedice koje je izazvala pandemija. Kao neke od prilika koje su se pojavile sa pandemijom su;

- Kao prvo možemo spomenuti digitalna transformacija. Pandemija je ubrzala digitalizaciju i povećala je potražnju za digitalnim uslugama. Firme su morale da se prilagode novim uslovima i da implementiraju digitalne tehnologije kako bi ostale konkurentne.
- Druga prilika koje se pojavila jeste održivost i zeleni oporavak. Nakon pandemije Covid-19, održivost i zeleni oporavak će dobiti na važnosti. Vlade i preduzeća će morati da rade zajedno kako bi se smanjio uticaj na okoliš i kako bi stvorile održive poslovne modele.
- Kao treću priliku možemo posmatrati globalnu saradnju. Pandemija je pokazala koliko su zemlje međusobno povezane i kako je globalna saradnja ključna za rješavanje izazova poput pandemije. Iz tog razloga će se i nakon pandemije Covid-19 morati održavati saradnja među zemljama kako bi se zajedno nosili sa izazovima u ekonomiji. Suočavanje sa ovim izazovima će zahtijevati fleksibilnost, prilagodljivost i kreativnost kako bi se osiguralo da ekonomije ostanu otporne i prilagodljive u kriznim situacijama. Samim tim ove prilike možemo gledati i kao izazove za ekonomije kako bi bile više otpornije na nove krize.

3.4. Uloga države u vremenu pandemije

Trenutna globalna pandemija pokrenula je rasprave o dužnostima, obavezama i funkcijama države. Prije pojave pandemije, države su se uglavnom oslanjale na vanjske aktere poput UN-a, Svjetske banke, regionalnih grupa, trgovinskih blokova i drugih multilateralnih foruma. Međutim, ta visoka zavisnost smanjila je potrebu za unutrašnjim inovacijama i razvojem, kao i spremnost za suočavanje sa većim eskalacijama.

Posljednjih godina, nedržavni akteri su preuzeli stratešku ulogu u pružanju blagostanja, zdravlja i drugih osnovnih dobara, dok su države postale manje motivirane da služe i zastupaju javne interese usljed konkurencije sa privatnim korporacijama. Ipak, u vrijeme krize, kao što je ova pandemija, države bi trebale ponovno istaknuti svoje principe javne sigurnosti i dobrobiti. Konačno, država postoji zbog svojih građana, stoga je prioritet uspostaviti pristup koji ublažava ukupne posljedice pandemije (<https://www.thepolicychronicle.co.in/analyzing-the-role-of-states-in-face-of-a-global-pandemic/>).

Javne institucije podržavaju duh harmonije države i osnovni su pokretač dobrobiti. Budući da su javne institucije slabo uvažene u široj javnosti, rješenje za političke lidere leži ili u smanjenju očekivanja javnosti o učinku (političari mogu obećavati manje) ili u jačanju institucionalne efikasnosti (političari mogu dati više). Prije svega, o stepenu povjerenja građana u javne institucije odlučuje učinak vlasti. Javne institucije imaju jedinstvenu prednost u tome što mogu procijeniti trenutno okruženje i mogu zauzeti regionalno osjetljive pristupe koji se pokažu kao inovativni i poboljšavaju efikasnost upravljanja.

Iako trenutno postoje velike razlike u tipovima i kategorijama država, zbog empirijske analize, važno je razumjeti dvije vrste država: dobronamjerne i korumpirane države. Takvo razgraničenje se vrši kako bi se uvjerljivo analiziralo ponašanje i uloga različitih javnih institucija u ublažavanju pandemije. Važno je razumjeti da u obje paradigme osnovna pretpostavka ostaje statična: privatne organizacije imaju tendenciju da koriste državu kao „alat“ za maksimiziranje svog profita. Dobronamjerna država, međutim, djeluje racionalno i koristi ekonomiju blagostanja, i adekvatne intervencije kroz poticaje, kako bi podržala sigurnost i sigurnost ljudi. Korumpirana država koristi perspektivu da su „*sredstva opravdana ako je cilj ispunjen*“ (<https://www.thepolicychronicle.co.in/analyzing-the-role-of-states-in-face-of-a-global-pandemic/>).

Agresija, zavist i cinizam, kako navodi feminizam, često su prisutni u odnosima prema državama. Postoji i šira zabrinutost da države koriste "prioritete" kao sredstvo za umanjivanje uticaja pandemije, umjesto da maksimiziraju dobrobit za sve aktere. Države često izbjegavaju preuzimanje dodatnih tereta i smanjuju svoju spremnost za djelovanje, koristeći neizvjesnost pandemije kao izgovor. Međutim, odgovorna država ima ključnu ulogu u maksimiziranju dobrobiti građana, čak i ako se ciljevi ne ostvare odmah. Država može voditi politike javnog zdravlja i sigurnosti, ali možda neće uspjeti u kratkoročnom neutraliziranju ekonomskog pada izazvanog pandemijom. Najteže pogođene grupe sa

srednjim i niskim primanjima najviše trpe zbog nedostatka snažnog odgovora javnih institucija. Nedržavni akteri često gube interes za javnu sigurnost, a multilateralizam nije uspio pružiti koordinirani globalni odgovor. Međunarodna pomoć i finansiranje nisu bili dovoljni i nailazili su na birokratska kašnjenja. Asimetrija informacija otežava državama u razvoju razumijevanje prave prirode krize i analizu nijansi pandemije. Stručnjaci često nude inicijative bez razumijevanja izazova implementacije i političkih implikacija. Stoga je ključno da čelnici javnih institucija preuzmu primarnu odgovornost za ublažavanje krize i budu motivisani adekvatnim podsticajima. To uključuje pristup stručnosti i fleksibilnost u skaliranju politika.

Uloga države u pandemijskom vremenu je ključna. Ona je odgovorna za pružanje zdravstvene zaštite stanovništva, za uspostavljanje mjera prevencije i kontrole, za pružanje pouzdanih i tačnih informacija o pandemiji, za pružanje podrške.

3.4.1. Osvrt na nivou EU i Mehanizam za oporavak i otpornost

Pandemija Covid-19 značajno je uticala na ekonomiju Evropske unije (EU), uz pad ekonomija mnogih zemalja članica zbog restriktivnih mjera i poremećaja u lancima nabavke. EU je poduzela mjere za ublažavanje negativnih efekata, uključujući osnivanje Fonda za oporavak od Covid-19 vrijednog 750 milijardi eura. Cilj ovog fonda je bilo da pomogne najpogođenijim zemljama članicama u oporavku i jačanju njihovih ekonomija. Ovdje je također potrebno reći da je EU radila na strategijama za oporavak nakon pandemije, sa naglaskom na zelenu tranziciju i digitalizaciju kako bi se osigurala otpornost i održivi rast europske ekonomije.

Mehanizam za oporavak i otpornost, kao dio sveobuhvatnog odgovora, imao je za cilj ublažavanje privrednih i socijalnih posljedica pandemije Covid-19 i stvaranje održivih, otpornijih i spremnijih evropskih privreda i društava pred izazovima i mogućnostima zelene i digitalne tranzicije. Mehanizam za oporavak i otpornost je stupio na snagu 19. februara 2021. godine i finansira reforme i investicije u državama članicama od februara 2020. do decembra 2026. godine. Instrument NextGenerationEU finansira se sredstvima koja Komisija, u ime EU, posuđuju na tržištu kapitala (https://commission.europa.eu/business-economy-euro/economic-recovery/recovery-and-resilience-facility_hr).

Države članice trebaju dostaviti svoje planove za oporavak i otpornost Evropskoj komisiji kako bi iskoristile podršku iz Mehanizma. Ti planovi definišu reforme i investicije koje treba sprovesti do kraja 2026. godine, uz mogućnost dobijanja finansijskih sredstava u skladu sa unaprijed dogovorenim iznosima. Ovaj mehanizam je napravljen kako bi ojačao ekonomsku otpornost i pripremio svijet na buduće krize.

Ipak, postoje izazovi koji će se trebati prevladati nakon pandemije, uključujući povećanje nejednakosti, smanjenje produktivnosti i konkurentnosti te potrebu za jačanjem zdravstvenog sektora i pripremom za buduće zdravstvene krize. Ukratko, pandemija Covid-

19 imala je značajan uticaj na ekonomiju EU, ali EU je poduzela određene mjere kako bi ublažila negativne efekte i osnažila svoju ekonomiju za buduće izazove.

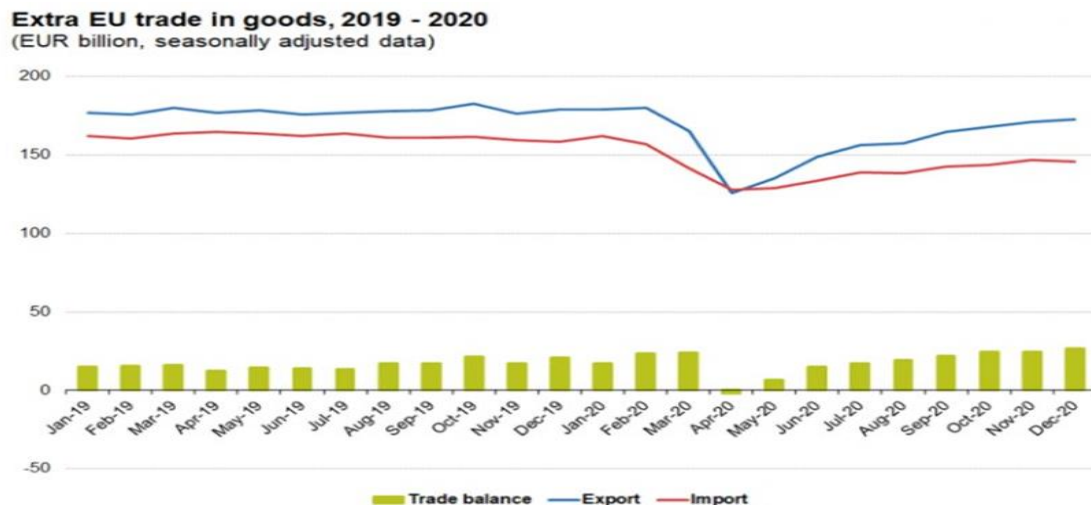
Iz perspektive proljetne privredne prognoze za 2020. godinu, očekivao se značajan pad privrede na evropskom području za rekordnih $7\frac{3}{4}$ %. Međutim, u 2021. godini taj broj se povećao za $6\frac{1}{4}$ % (Jukić, 2021). Pandemija Covid-19 rezultirala je restriktivnim mjerama širom svijeta radi suzbijanja širenja virusa, što je negativno uticalo na međunarodnu trgovinu robom. Ipak, određene robe poput medicinske opreme i materijala vezanih za Covid-19 nastavile su se trgovati, dok su ostali sektori pretrpjeli negativne posljedice.

Važno je napomenuti da se u zemljama koje već imaju probleme sa krizom hrane, skoro 80 posto njenog stanovništva se oslanja na poljoprivredu (Jukić, 2021). Daljnji poremećaji u proizvodnji hrane mogli bi imati katastrofalne posljedice za ranjive populacije. Prekidi tradicionalnih migracijskih obrazaca i samim time stvaranje novih bi moglo dovesti do sukoba između različitih zajednica.

Kako bi se ublažile negativne posljedice, važno je održavati i podržavati funkcionisanje lokalnih tržišta hrane, lanaca vrijednosti i poljoprivredno-prehrambenih sistema. To uključuje podršku preradi hrane, transportu i marketingu, kao i jačanje lokalnih proizvođača kako bi im se omogućio pristup tržištima. Također je važno osigurati otvorenost trgovinskih koridora za vrijeme ograničenja kretanja povezanih s Covid-19 (Jukić, 2021).

Ekonomski previranja povezana sa pandemijom korona virusa imaju široke i ozbiljne efekte na finansijska tržišta, uključujući tržišta dionica, obveznica i robe (uključujući sirovu naftu i zlato). Glavni događaji uključuju rat cijena nafte između Rusije i Saudijske Arabije koji je rezultirao kolapsom cijene sirove nafte i padom berze u 2020. godini. Program Ujedinjenih naroda za razvoj očekivao je smanjenje prihoda od 220 milijardi američkih dolara u zemljama u razvoju. Kasnije tokom mjeseca, mnoge su države postavile ograničenja koja su zahtijevala da restorani samo rade na principu hrane za ponijeti ili dostaviti. Neki su zaposlenici dobili otkaz, a većem broju zaposlenih nedostajalo je bolovanja u tom sektoru u poređenju sa sličnim sektorima. Pandemija je uticala na produktivnost naučnih, svemirskih i tehnoloških projekata, a vodeće svjetske svemirske agencije - uključujući NASA-u i Europsku svemirsku agenciju morale su zaustaviti proizvodnju svemirskog lansirnog sistema, James Webb-ovim svemirskim teleskopom i staviti svemirske znanstvene sonde u hibernaciju ili da rade u načinu male snage. Većina terenskih centara od obje agencije je usmjerila većinu osoblja na rad na daljinu. Razne IT kompanije su pokrenule nekoliko programa za održavanje ove pandemije i ovog novog normalnog života. Za pandemija se još može reći da je možda poboljšala naučnu komunikaciju ili uspostavila nove oblike. Razlog tome jeste što se puno podataka objavljuje na tacni i secira se na društvenim internetskim platformama prije nego što se uđe u formalnu recenziju. Naučnici pregledavaju, uređuju, analiziraju i objavljuju rukopise i podatke rekordnom brzinom i u velikom broju. Ova intenzivna komunikacija možda je omogućila neobičnu razinu saradnje i efikasnosti među naučnicima.

Grafikon 1. Prikaz kretanja vanjske trgovine EU za vrijeme pandemije

Izvor: Eurostat, 2020.

U početnoj fazi pandemije Covid-19, vidjeli smo dramatične posljedice na tržište rada širom svijeta. Milioni ljudi su ostali bez posla, a mnoge kompanije su se suočile s velikim izazovima. U Kini, oko 5 miliona ljudi je ostalo bez posla u januaru i februaru 2020. godine zbog ograničenja kretanja i zatvaranja firmi (Jukić, 2021). Slične situacije su se dogodile i u drugim zemljama. U Španjolskoj, gotovo 900.000 radnika je izgubilo posao, dok su u Francuskoj i Velikoj Britaniji milioni radnika podnijeli zahtjeve za naknadu za privremenu nezaposlenost. Također, u Njemačkoj je veliki broj kompanija primijenio šemu kratkog radnog vremena kako bi izbjegle otkaze (Jukić, 2021).

Ovi gubici radnih mjesta su imali ozbiljne posljedice na kupovnu moć domaćinstava i doveli su do povećanja nejednakosti i siromaštva. Također, poremećaji u proizvodnji hrane i lancima vrijednosti mogu negativno uticati na dostupnost hrane u ranjivim zemljama. Ovo je posebno važno jer se u zemljama s krizom hrane do 80% stanovništva oslanja se na poljoprivredu.

Ovi primjeri jasno pokazuju dubinu ekonomske krize koju je izazvala pandemija Covid-19. Bruto domaći proizvod (BDP) mnogih zemalja je dramatično pao. Ulaganja firmi išla silaznom putanjom. Međunarodni izvori prognoziraju da će se ekonomska kriza nastaviti i da će biti potrebno vrijeme za oporavak.

3.4.2. Osvrt na nivou zemalja Zapadnog Balkana

Vrijeme pandemije

Ekonomije Zapadnog Balkana su se suočile sa ozbiljnim izazovima uzrokovanim pandemijom Covid-19. Prema prognozama Međunarodnog monetarnog fonda (MMF), očekivalo se da će BDP nekih zemalja u regionu pasti i do 10%. Države Zapadnog Balkana su najavile individualne mjere za pomoć privredama, ali je regionalna saradnja također bila

važna za oporavak (<https://www.slobodnaevropa.org/a/ekonomija-zapadni-balkan-korona-virus/30586982.html>).

U uslovima karantina zbog Covid-19, zemlje bivše Jugoslavije su uspostavile "zeleni koridor" za prevoz životnih namirnica i drugih neophodnih roba. Ova regionalna saradnja je bila važna u očuvanju lanaca nabavke i trgovine.

Ekonomski stručnjaci MMF-a su predvidjeli pad BDP-a u regionu, pri čemu su neke zemlje bile više pogođene nego druge. Na primjer, prognoziralo se da će BDP Srbije, Hrvatske, Crne Gore i Kosova pasti za nekoliko postotnih poena. Međutim, postojao je optimizam da će se ekonomije oporaviti u 2021. godini, sa očekivanim rastom BDP-a od pet do osam posto (<https://www.slobodnaevropa.org/a/ekonomija-zapadni-balkan-korona-virus/30586982.html>).

Male i srednje firme, kao što su restorani, kafići i samostalni proizvođači, su pretrpili direktne posljedice krize izazvane Covid-19. Turizam, koji je važan sektor u regionu, također je bio teško pogođen, gdje su mnoge turističke agencije smanjivale svoje troškove i otpuštale radnike. Ove činjenice su jasno pokazale ozbiljnost situacije u ekonomijama Zapadnog Balkana usljed pandemije Covid-19. Oporavak je zahtijevao zajedničke napore država u regionu i podršku međunarodnih organizacija poput MMF-a.

Život u doba pandemije Covid-19 donio je mnoge izazove. Emotivne reakcije ljudi su varirale od panike i straha do nevjerice i bijesa usmjerenog prema vlasti i državi. Povjerenje između građana i države je igralo ključnu ulogu u ovom kontekstu. Tokom ove globalne krize, povjerenje se temeljilo na tačnom informisanju, pružanju javnih zdravstvenih usluga i borbi protiv negativnih ekonomskih posljedica. Dva suštinska pitanja koja su se izdvojila tokom ove krize su: koliko je država voljna i posvećena u borbi protiv posljedica uzrokovanih virusom SARS-CoV-2, i koja su njena stvarna ograničenja? Kriza je vladu stavila u prvi plan borbe, a odgovornost za vanredne mjere je podijeljena između različitih nivoa vlasti. Evaluacija se vršila na osnovu tačnosti informacija o krizi i uspješnosti država u mobilizaciji resursa i razvoju odgovarajućih pristupa zaštite građana. Međutim, način na koji su zemlje Zapadnog Balkana odgovorile na krizu Covid-19 izaziva sumnje.

Kao primjer možemo uzeti, da su u Srbiji vojnici naoružani patrolirali ulicama kako bi sproveli policijski sat nametnut od strane vlade. Slični primjeri policijskog sata snažno su uticali na građane u cijelom regionu. Fokus države bio je uglavnom na sprovođenju fizičkog distanciranja kroz restriktivne mjere i represiju, umjesto na obrazovanje i komunikaciju. Ovakav pristup pokazuje da odnos između države i društva u regionu obilježava međusobno nepovjerenje (<https://biepag.eu/wp-content/uploads/2021/07/Zapadni-Balkan-u-doba-globalna-pandemije1.pdf>).

Uprkos mjerama koje su uvedene radi suzbijanja pandemije, evidentno je da je sistem zdravstvene zaštite na Zapadnom Balkanu imao brojne slabosti. Nedostatak volje i ulaganja rezultirao je nerazmjernosti sistema sa modernim standardima. Dodatno, masovno

iseljavanje obučenog medicinskog osoblja u potrazi za boljim uslovima rada i platama još je više narušilo zdravstveni sistem. Važna uloga u pružanju tačnih i pouzdanih informacija o krizi pripada medijima. U periodu policijskog sata i izolacije, ljudi su se više oslanjali na informisanje o krizi Covid-19 i drugim sadržajima putem društvenih medija. Međutim, medijski sektor u regionu već je bio oslabljen zbog pritiska autokratskih vlasti i opadanja kvaliteta demokratije. Povećana prisutnost teorija zavjere i lažnih vijesti na tradicionalnim i društvenim medijima je dodatno rasplamasala strah, glasine i predrasude (<https://biepag.eu/wp-content/uploads/2021/07/Zapadni-Balkan-u-doba-globalna-pandemije1.pdf>).

Sadašnje vrijeme

Prema Redovnom ekonomskom izvještaju Svjetske banke za Zapadni Balkan rast ekonomija Albanije, Bosne i Hercegovine, Crne Gore, Kosova, Sjeverne Makedonije i Srbije je premašio nivoe zabilježene prije izbijanja pandemije Covid-19 i to sve uprkos posljedicama koje su došle radi rata u Ukrajini, višim cijenama hrane i energenata, dosta pooštrenim uslovima finansiranja, nepovoljnim vremenskim prilikama. Prema izvještaju situacija za Zapadni Balkan je i dalje nepovoljna i očekivalo se usporavanje rasta BDP-a na 2,6 posto u 2023. godini. Ovakvoj situaciji će najviše doprinijeti izvoz, privatna potrošnja i javne investicije. Svijet se suočava sa izazovima ponovnog stvaranja rezervi, a sve to u cilju pripremanja za šokove koji dolaze, kao i sprovođenje reformi na strani ponude kako bi postavili temelje za održiviji i zeleniji rast. U svim zemljama Zapadnog Balkana, poslije snažnog rasta koji se desio nakon pandemije Covid-19 2021. godine, rast je usporio u 2022. godini, u izvještaju se navodi da se isto očekivalo i za 2023. godinu. Rast je ovdje vođen potrošnjom i investicijama. Zaposlenost se povećava, ali je i dalje nezaposlenost dosta visoka. Najveći postotak pripada nezaposlenim mladim ljudima. U 2022. godini inflacija je zabilježila najviši nivo u odnosu na prethodne dvije decenije. U 2023. godini vidimo da su ostali još uvijek pritisci na cijene. Projekcije su pokazale da će inflacija u 2023. godini ostati na oko 5 %, sam taj podatak nam govori da je to dosta iznad nivoa prije pandemije sa kojom smo se suočili. Inflacija mjerena indeksom potrošačkih cijena je došla do vrhunca sa krajem 2022. godine za većinu zemalja Zapadnog Balkana. U 2023. godini se očekivalo usporavanje rasta realnog BDP-a na 2,5%, a to sve radi rasta private potrošnje zbog smanjenja raspoloživog prihoda i rasta deficit uzrokovanog malim rastom glavnih izvoznih tržišta BiH u Evroskoj Uniji.

Svjetska banka daje rješenje kako bi se postigli bolji ekonomski rezultati, a to je ulaganje u energetska efikasnost, za ovo su potrebne reforme za ubrzanje zelene tranzicije i otklanjanje ključnih strukturnih izazova. Za kraj ovog pasusa samo želim istaknuti da je Zapadni Balkan po svemu ovome pokazao otpornost uprkos svemu što ga je snašlo.

3.4.3. Osvrt na nivou Bosne i Hercegovine

Vrijeme pandemije

Pandemija Covid-19 izložila je strukturne slabosti Bosne i Hercegovine u stvaranju novih radnih mjesta, konkurentnosti preduzeća i sporom prelasku iz neformalnog u formalni sektor. Ekonomski izazovi izazvani zdravstvenom krizom su prijetili produblivanjem jaza između ekonomije kako formalne tako i neformalne, zatim između sektora i preduzeća otpornih i velikih i malih manje otpornih.

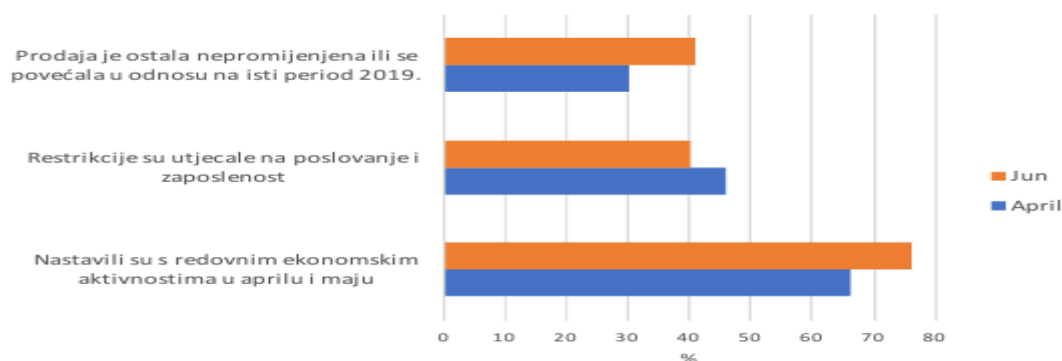
Loši rangovi Bosne i Hercegovine na globalnim indeksima konkurentnosti, poput Doing Business rang liste i Indeksa globalne konkurentnosti Svjetskog ekonomskog foruma, ukazuju na nedovoljan ekosistem podrške preduzećima u oblastima kao što su podrška start-up preduzećima, izdavanje dozvola, poreski sistem, provedba ugovora i inovacije. Programi oporavka i reforme tržišta rada se mogu posmatrati kao posljedica krize koju je izazvao Covid-19.

Udruženje poslodavaca FBiH je provelo istraživanje u aprilu 2020. godine koje je pokazalo da je jedna trećina od 761 obuhvaćenih preduzeća smanjila broj zaposlenih tokom perioda zatvaranja. Oko polovine preduzeća planiralo je staviti 21% ili više radnika na čekanje tokom drugog kvartala. U Republici Srpskoj, od 543 preduzeća obuhvaćenih istraživanjem 6% je smanjilo je broj zaposlenih, oni koji su to planirali uraditi u bliskoj budućnosti je iznosilo 17%. Pored toga, skoro 30% ispitanika je očekivao pad zaposlenosti preko 20%. Iako ova istraživanja nisu statistički reprezentativna u potpunosti, pružaju važan uvid u procjene i očekivanja preduzeća u ranim fazama krize uzrokovane Covid-19 (https://bosniaherzegovina.un.org/sites/default/files/2020-10/BHS%20UN%20SEIA_BIH.pdf).

Kasniji val pandemije Covid-19 donio je pad potražnje kao srednjoročni fenomen, koji je predstavljao veliki izazov u oba entiteta. U Republici Srpskoj, postotak preduzeća koja su bila pogođena obustavom normalnog rada od strane poslovnih partnera zbog pandemije Covid-19 je iznosio 70 %, dok je taj udio bio 46% u Federaciji Bosne i Hercegovine. Oko jedne petine ispitanika suočilo se sa izazovima vezanim za nedostupnost repromaterijala ili poskupljenje sirovina. Za oporavak ekonomske aktivnosti od suštinske je važnosti je bilo ponovno uspostavljanje potražnje. UNDP je proveo istraživanje pulsa ekonomije u različitim mjesecima i pokazalo je razlike između istraživanja.

Broj preduzeća koja su nastavila sa poslovanjem povećao se za 10%, dok se udio preduzeća na koja je negativno uticala pandemija smanjio za 6%, to su preduzeća gdje su ograničenja negativno uticala na cjelokupno poslovanje i zapošljavanje novih radnika.

Grafikon 2. Ekonomski puls UNDP-a

Izvor: Procjena socioekonomskog uticaja krize uzrokovane pandemijom Covid-19 u Bosni i Hercegovini

Najteže pogođeni sektori u Bosni i Hercegovini prema rezultatima su bile uslužne djelatnosti, usluge smještaja, prehrane, trgovina, transport, usluge skladištenja, te proizvodnja i prerada. Važno je istaknuti da su kreativne industrije često zaboravljene, iako imaju značajan broj zaposlenih koji su se trudili da odgovore na krizu digitalizacijom kulturnog sadržaja.

Postoje jasne sektorske razlike u pogledu veličine preduzeća i geografske lokacije. Ugroženija su bila manja preduzeća koja su imala nedostatak vlastitih sredstava. Covid-19 imao je posebno negativan uticaj na žene u BiH, obzirom da je preko 90% preduzeća u vlasništvu žena, to podrazumijeva sektor uslužnih djelatnosti. Žene se suočavaju sa većim padom prometa i većom stopom obustave poslovanja u odnosu na muške preduzetnike.

Osim toga, žene koje vode firme su strahovale od prisilnog zatvaranja firmi zbog pandemije, jer se često oslanjaju na samofinansiranje i imaju manje resursa za podnošenje dugotrajnih perioda značajnog smanjenja prihoda ili potpunog izostanka prihoda.

Bitno je spomenuti da je kriza izazvana Covid-19 sa sobom donijela dodatno opterećenje za žene koje su se tradicionalno brinule o porodici. Također, šok koji je izazvala pandemija je imao i geografsku komponentu, sa koncentracijom u urbanim područjima u kojima su u zastupljene ključne ekonomske aktivnosti kao što je trgovina, transport, hoteli, restorani.

Procjena Međunarodne organizacije rada identificira skoro 14 sektora koji su bili u većoj mjeri ranjivi i teško pogođeni krizom, sa 245.000 radnih mjesta u riziku.

Svi ovi rezultati ukazuju na ozbiljnost ekonomskih izazova koje je pandemija Covid-19 donijela u Bosnu i Hercegovinu, posebno u pogledu nejednakosti između sektora i rodne nejednakosti. Bilo je potrebno pružiti podršku ranjivim sektorima i posebno ženama

preduzetnicama kako bi se ublažili negativni uticaji krize i osiguralo održivi oporavak ekonomije.

Tabela 1. Sektori sa značajnim rizicima po zaposlene i koji su značajno pogođeni krizom

FBiH	RS
Veleprodaja, osim motornih vozila i motocikala	
Veleprodaja i maloprodaja i popravka motornih vozila i motocikala	
Maloprodaja, osim motornih vozila i motocikala	
Kopneni transport i transport cjevovodima	
Biljna i animalna proizvodnja, lov i srodne uslužne djelatnosti	
Šumarstvo i sječa šume	Priprema i usluživanje hrane i pića
Popravka i instalacija mašina i opreme	Smještaj
Izrada odjevnih predmeta	
Proizvodnja proizvoda od gume i plastike	
Proizvodnja prehrambenih proizvoda	Prerada drveta i proizvodnja proizvoda od drveta i pluta
Prerada drveta i proizvodnja proizvoda od drveta i pluta	Proizvodnja drugih nemetalnih mineralnih proizvoda
Proizvodnja drugih nemetalnih proizvoda	Proizvodnja prehrambenih proizvoda

Izvor: Procjena socioekonomskog uticaja krize uzrokovane pandemijom Covid-19 u Bosni i Hercegovini

Prema podacima o zaposlenosti iz maja 2020. godine možemo vidjeti strukturalnu podjelu između sektora u Bosni i Hercegovini. Primjetan je porast broja zaposlenih u sektorima građevinarstva, informacijsko-komunikacijske tehnologije, profesionalnim uslužnim djelatnostima, javnoj upravi i zdravstvu. S druge strane, zabilježen je pad u sektorima usluga smještaja i prehrane, zatim u proizvodnji i samoj preradi, trgovini i transportu kao i u uslugama skladištenja.

Prema Redovnom ekonomskom izvještaju Svjetske banke za Zapadni Balkan, Bosna i Hercegovina je zbog specifične distribucije zaposlenosti po sektorima bila manje izložena šoku koji je izazvala pandemija Covid-19 u odnosu na regionalni prosjek. Ipak, potrebno je naglasiti da je Bosna i Hercegovina imala četiri strukturalna problema koja se odnose na tržište rada i kapitala koja su postojala i prije izbijanja krize, a koje je kriza izazvana pandemijom samo pojačala. Demografski izazovi, poput starenja stanovništva i emigracije, imaju velik uticaj na tržište rada u zemlji. Također, Bosna i Hercegovina se suočava sa niskim stopama zaposlenosti u formalnom sektoru, kao i sa visokim udjelom zaposlenosti u neformalnom sektoru.

Prema procjeni Međunarodne organizacije rada, udio zaposlenosti u neformalnom sektoru u Bosni i Hercegovini iznosio je 30,5% u 2019. godini od toga se 29,8% odnosi na žene, od čega se 90,6% odnosilo na neformalni sektor tj. oko 89,5% bez sektora poljoprivrede.

Ovi podaci ukazuju na postojeće strukturalne izazove na tržištu rada i kapitala u Bosni i Hercegovini koji su dodatno pojačani krizom izazvanom pandemijom. Te je bilo potrebno usmjeriti napore na rješavanje tih problema kako bi se osigurao održiv oporavak ekonomije i unaprijedila kvaliteta života građana.

Tabela 2. Odabrani pokazatelji tržišta rada

u % dobne skupine 15+	Stopa aktivnosti	Stopa zaposlenosti	Stopa nezaposlenosti	Udio neaktivnih nižeg stupnja obrazovanja	Udio zaposlenosti u uslužnom sektoru
Muškarci	51,7	44,6	13,6	39,2	42,7
UKUPNO	42,1	35,5	15,7	51,4	50,3
Žene	32,9	26,7	18,8	59,8	62,6

Izvor: Procjena socioekonomskog uticaja krize uzrokovane pandemijom Covid-19 u Bosni i Hercegovini

Navedeni rezultati prikazani u Tabeli 2 ukazuju na izazove sa kojima su se suočavale žene na tržištu rada u Bosni i Hercegovini. Stopa zaposlenosti je niska ako je poredimo sa stopama u zemljama Južne i Jugoistočne Evrope. Važno je napomenuti da ova stopa može biti podcijenjena radi cirkularne migracije u EU u zadnjim godinama.

Stepen zaposlenosti i učesće žena na tržištu rada su također niski. Žene su bile visoko ranjiva skupina tokom krize koju je izazvala pandemija Covid-19 upravo radi njihove radne snage koja je koncentrisovana u zanimanjima sa visokim kontaktom u sektoru uslužnih djelatnosti, pored toga i sa niskim nivoom obrazovanja između radno neaktivnih žena, čini žene visoko ranjivom skupinom tokom krize izazvane pandemijom Covid-19. Ako posmatramo porodične obaveze koje dodatno opterećuju žene, one mogu dovesti do suboptimalnih rezultata u pogledu zaposlenosti za radno sposobne osobe. U vrijeme kada su bile na snazi mjere zatvaranja, žene su bile primorane da preuzmu najveći dio dodatnih obaveza u domaćinstvu zbog zatvaranja škola i vrtićkih ustanova.

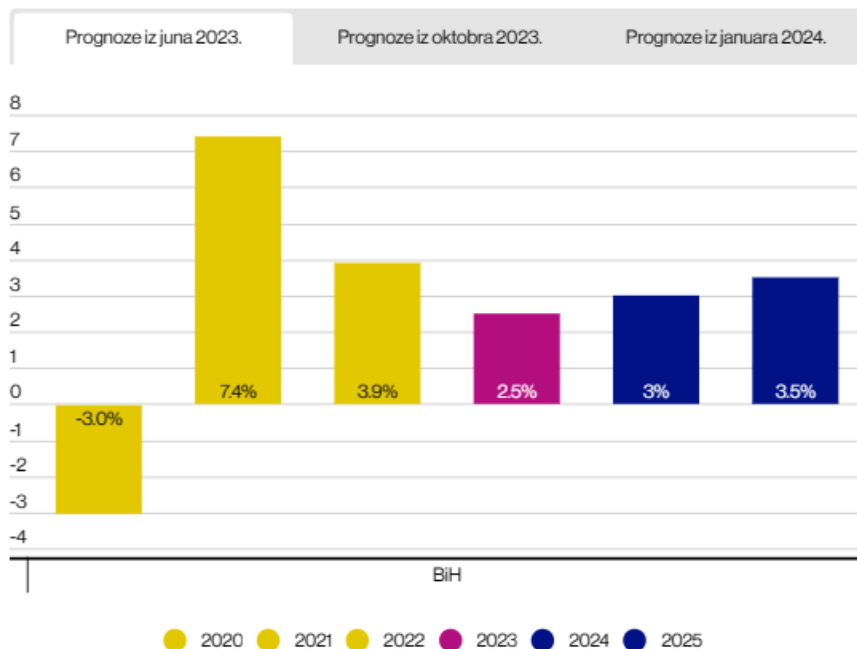
Ovi rezultati naglašavaju važnost pružanja podrške i osiguranja ravnopravnih mogućnosti za žene na tržištu rada. Potrebno je razvijati politike i programe koji će podržati inkluzivnost, osnaživanje žena i ravnotežu između radnog i privatnog života. Također je bitno unaprijediti obrazovanje i stvoriti okruženje koje promoviše jednakost spolova i pruža ženama mogućnost da ostvare svoj puni potencijal na tržištu rada.

Sadašnje vrijeme

Po izvještaju Svjetske banke vidimo da su se potvrdile projekcije rasta BDP-a za 2024. godinu. Prognoza je bila takva da se očekivao porast BDP-a za 2,2% u 2023. godinu. Ovo slabljenje je uzrokovano slabljenjem stvarnog raspoloživog dohotka što oslabljuje potrošnju domaćinstva, što se tiče izvoza on se prilagođava nižem rastu u EU. U 2025.

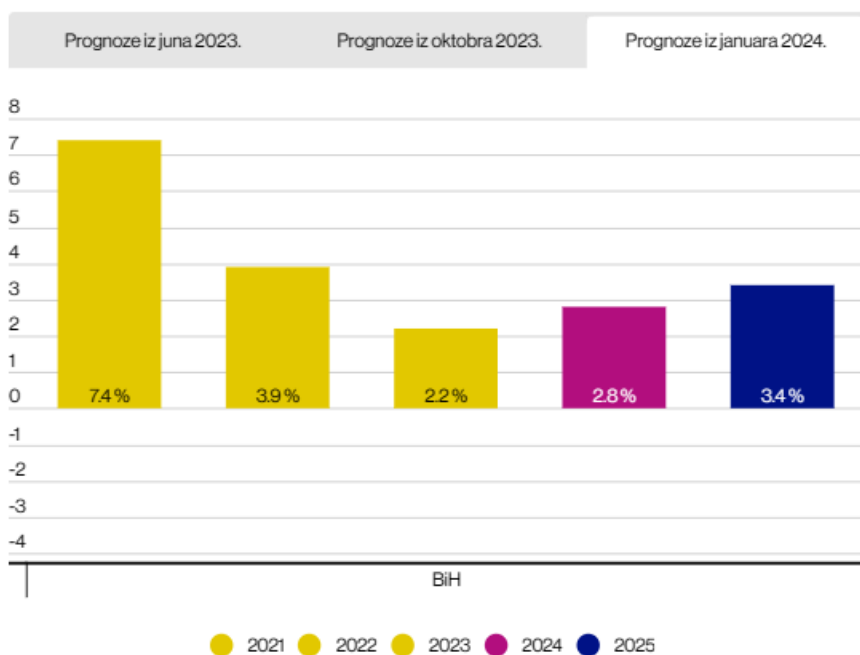
godini se očekuje da će rasti realni BDP 3,4% radi private potrošnje i jačanja izvoza. U pogledu inflacije očekuje se da će se stabilizirati na 2% u 2024. i 2025 godini.

Slika 12. Realni rast BDP-a BiH, prognoza za 2023. godinu

Izvor: Svjetska banka

Slika 13. Realni rast BDP-a BiH, prognoza iz januara 2024. godine

Izvor: Svjetska banka

U izvještaju Svjetske banke se navodi da se očekuje da će ekonomska aktivnost u regiji biti okarakterisana sa opadanjem inflacijskih pritiska radi jačanja potrošnje, te da će se povećati javna ulaganja u infrastrukturu. Prema podacima Agencije za statistiku BiH za cijelu 2023. godinu se očekuje realni rast BDP-a od 2,8 posto godišnje. Ovakav rast je rezultat dosta jače državne investicijske potrošnje. Ako gledamo parameter lične potrošnje ona bi trebala biti slabija u poređenju sa 2022. godinom.

4. EMPIRIJSKI DIO – ANALIZA OTPORNOSTI EKONOMIJE BIH U KONTEKSTU KRIZE IZAZVANE PANDEMIJOM COVID-19

Unicef je sprveo istraživanje u 2020. godini gdje su prikazani kvantitativni (primarni) podaci koji su prikupljeni putem longitudinalnog istraživanja u domaćinstvima na uzorku od 1.802 domaćinstva koji su bili reprezentativni za sve glavne populacijske grupe u Bosni i Hercegovini (podjednako iz oba entiteta i 5% iz Brčko distrikta). Prvo istraživanje je bilo provedeno u periodu od 9. jula do 6. augusta 2020. godine, dok je drugo istraživanje bilo provedeno od 18. novembra do 11. decembra 2020. godine. U oba istraživanja su sudjelovali uglavnom isti ispitanici kako bi bili u stanju procijeniti sve promjene u ranjivosti, rizicima, prednostima i strategijama suočavanja ljudi, kao i domaćinstava i društva sa kriznim situacijama tokom vremena. Na osnovu rezultata koje su dobili prilikom istraživanja posljedica koje je kriza izazvala u BiH može se zaključiti da je postotak ispitanika čija se finansijska situacija pogoršala smanjen.

Ekonomska situacija

U pogledu finansija domaćinstava najviše su bile pogođene ranjive kategorije u toku pandemije. U drugom istraživanju se manji broj ispitanika (13%) zaduživao kako bi zadovoljio svoje osnovne potrebe, ako poredimo sa brojem ispitanika u prvom istraživanju gdje ih je bilo 16%. Među pripadnicima ranjivih kategorija, za ostvarivanje svojih osnovnih potreba, novac su najčešće posuđivali pripadnici LGBTI zajednice (36,2%), zatim romske zajednice (34,1%) i relativno siromašni građani (33,7%). Velik broj ispitanika, tačnije njih 69,9% je nastavio raditi punim kapacitetom u poređenju sa prvim istraživanjem u kojem je 44% ispitanika izjavilo da fizički odlaze na posao. Ukupno je 74% ispitanika u ruralnim područjima izjavilo da su nastavili raditi puno radno vrijeme i da fizički odlaze na posao, u poređenju sa 10% ispitanika u gradovima gdje je rad od kuće bio više zastupljen (<https://www.unicef.org/bih/media/6246/file/Procjena%20Posljedica%20COVID19%20na%20dru%C5%A1tvo%20u%20Bosni%20i%20Hercegovini>).

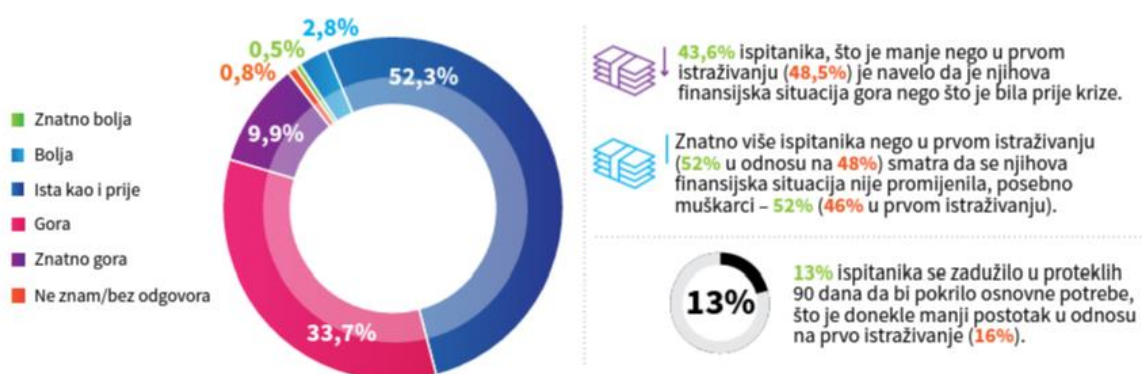
Rezultati istraživanja ukazuju na finansijske teškoće sa kojima su se ljudi suočili tokom pandemije. Iako su mjere strogog zatvaranja uticale na sposobnost plaćanja kirije i hipotekarnih kredita, zabrinutost za deložacijom i gubitak krova nad glavom je manja u drugom istraživanju u odnosu na prvo. Ovo može ukazivati na neku mjeru olakšanja ili podrške koju su ljudi dobili tokom perioda istraživanja. Međutim, osobe koje pripadaju ranjivim kategorijama su i dalje više pogođene i iskazuju veću zabrinutost u pogledu

izbacivanja iz stambenog prostora. To ukazuje na potrebu za ciljanom podrškom i zaštitom za te ranjive grupe kako bi se osigurala sigurnost i stabilnost stambenog prostora.

Finansijska situacija domaćinstava također je pogođena pandemijom, pri čemu su ranjive kategorije najteže pogođene. Većina ispitanika iz ranjivih grupa navodi da im se finansijska situacija pogoršala ili značajno pogoršala tokom krize. Ovi rezultati ukazuju na potrebu za pružanjem podrške i intervencijama koje će umanjiti finansijski teret na ove grupe i pomoći im da se oporave.

Važno je razumjeti da pandemija ima nejednake socioekonomske posljedice i da odgovor na krizu treba uključivati mjere zaštite najranjivijih i obeshrabrenje daljnjeg produbljenja socijalnih nejednakosti. Ovo istraživanje pruža važne uvide u finansijske izazove sa kojima se stanovništvo suočava i može biti osnova za oblikovanje politika i programa koji će se nositi s tim izazovima.

Grafikon 3. Finansijska situacija domaćinstava: prije i danas

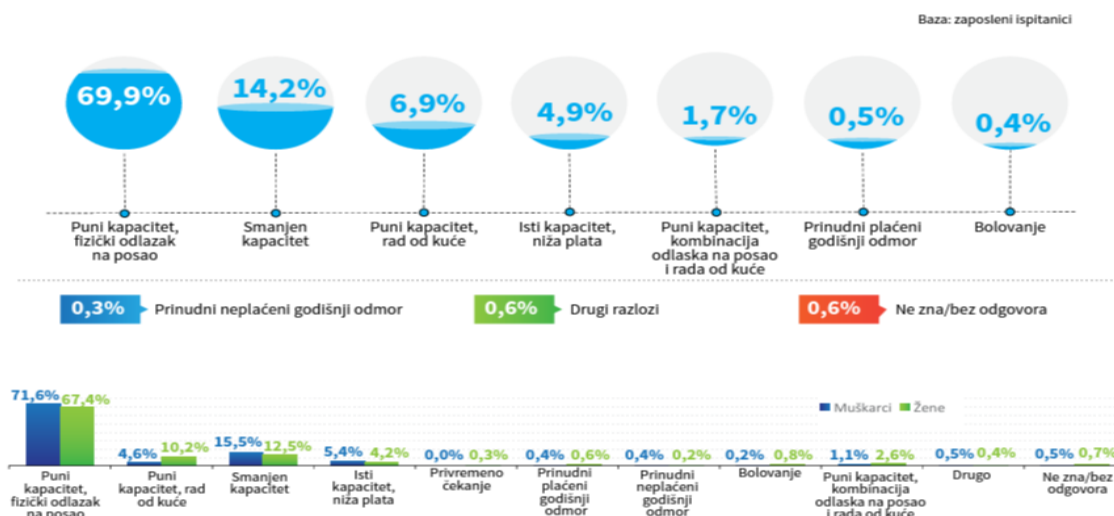

Izvor: Procjena posljedica COVID-19 na društvo u Bosni i Hercegovini

Situacija u pogledu zapošljavanja

Istraživanje je dalo rezultate i u pogledu zapošljavanja. Ako uporedimo rad prije pandemije bolesti Covid-19, čak 69,9% ispitanika je nastavilo raditi punim kapacitetom i fizički odlaziti na posao, dok samo 6,9% ispitanika i dalje radi ali od kuće, i procenat onih koji su kombinovali rad jeste oko 1,7%. Došlo je do znatnog porasta postotka ispitanika koji su nastavili raditi u punom kapacitetu, u poređenju sa prvim istraživanjem u kojem je 44% ispitanika izjavilo da fizički odlazi na posao. U ruralnim sredinama više ljudi i dalje radi puno radno vrijeme i fizički odlazi na posao (74%), dok je rad od kuće uobičajeniji u gradovima (10%). Bitno je ovdje istanuti da je za žene bila veća vjerovatnoća da rade od kuće (10,2%) nego što je to bilo za muškarce (4,6%) (<https://www.unicef.org/bih/media/6246/file/Procjena%20Posljedica%20COVID19%20na%20dru%20C5%A1tvo%20u%20Bosni%20i%20Hercegovini>).

Slika 14. Pregled radnopravnog statusa ispitanika

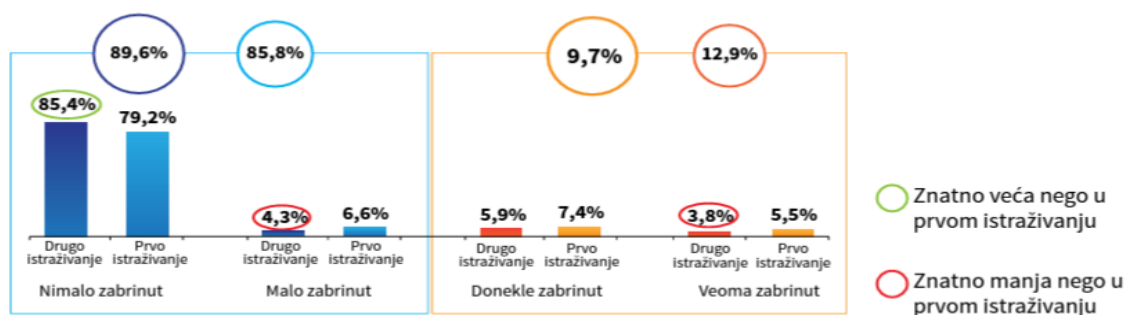

Izvor: Procjena posljedica COVID-19 na društvo u Bosni i Hercegovini

Zabrinutost u pogledu nemogućnosti plaćanja kirije

Mjere strogo zatvaranja su dovele ljude u situaciju u gdje im je teško plaćati kirije za iznajmljene stanova ili hipotekarne kredite. Uprkos tome što je zabrinutost u pogledu nemogućnosti plaćanja kirije za stan i gubljenje tog stana manja nego što je izražena u prvom istraživanju, 9,7% ljudi je u znatnoj mjeri zabrinuto, od čega 4% bilo vrlo zabrinuto. Za žene se može reći da su bile više zabrinute u pogledu nemogućnosti plaćanja kirije i otplate kredita (11%) nego muškarci (9%), pred toga su bile zabrinute i osobe iz ranjivih kategorija (14%) u odnosu na one koje ne pripadaju ranjivim kategorijama (7%).

Grafikon 4. Zabrinutost zbog mogućnosti izbacivanja iz stambenog prostora i gubitka krova nad glavom

Ljudi su manje zabrinuti zbog mogućnosti izbacivanja iz stambenog prostora i gubitka krova nad glavom nego što su bili u prvom istraživanju: 9,7% je donekle do veoma zabrinuto zbog mogućnosti gubitka krova nad glavom (12,9% u prvom istraživanju).

Izvor: Procjena posljedica COVID-19 na društvo u Bosni i Hercegovini

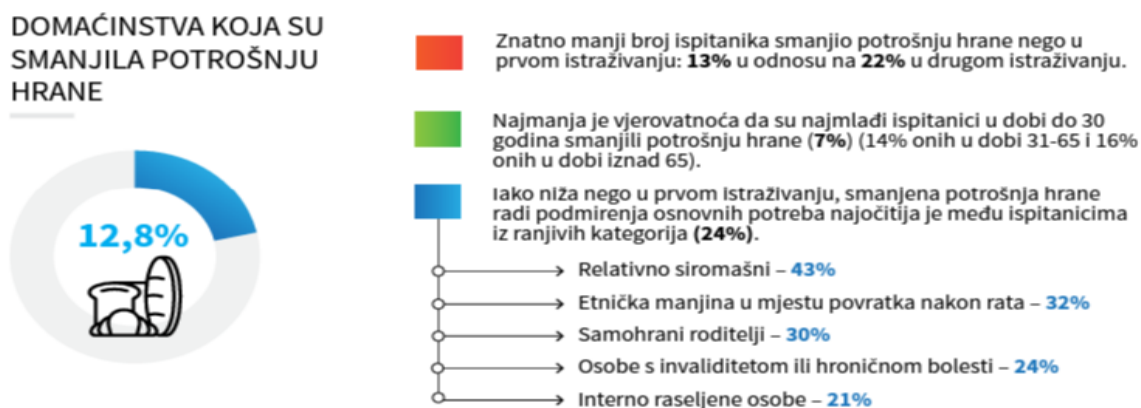
Osobe koje su izjavile da pripadaju nekoj od ranjivih kategorija više su pogođene i bile su više zabrinute nemogućnosti plaćanja kirije i gubljenja stana u toku krize: od toga je 14% osoba koje pripadaju ranjivim kategorijama i koje su izrazile znatnu zabrinutost, dok je 7% izjavilo da su vrlo zabrinuti. Ovu zabrinutost su posebno izrazili pripadnici LGBTI zajednice (23%), zatim romske zajednice (17%) i samohrani roditelji (10,7%). Rezultati istraživanja ukazuju na to da su mjere strogog zatvaranja tokom pandemije dovele do poteškoća ljudima u plaćanju kirije za stan ili vraćanja rate za hipotekarne kredite. Međutim, postoji neko olakšanje u pogledu zabrinutosti u drugom istraživanju u odnosu na prvo istraživanje.

Iako je smanjeno, još uvijek postoji određen broj ljudi (9,7%) koji izražava znatnu zabrinutost zbog mogućnosti da budu deložirani, a od toga je 4% vrlo zabrinuto. Zanimljivo je primijetiti da su žene i osobe iz ranjivih kategorija izrazile veću zabrinutost u pogledu nemogućnosti plaćanja kirije ili kredita u poređenju sa muškarcima i onima koji ne pripadaju ranjivim kategorijama. Ovi rezultati upućuju na to da je za neke ljude i dalje prisutna briga za sigurnost svog stanovanja, iako se ta zabrinutost smanjila u odnosu na prethodno istraživanje. Potrebno je prepoznati ove brige i osigurati odgovarajuće mjere podrške kako bi se ljudima pružila sigurnost i stabilnost stambenog prostora tokom kriznih vremena. Važno je razumjeti da socijalne nejednakosti i ranjive grupe mogu biti posebno pogođene ovakvim situacijama. Stoga je potrebno usmjeriti pažnju na mjere politike i podršku kako bi se osigurala zaštita i pružila podrška onima koji se nalaze u većem riziku od deložacije i nemogućnosti plaćanja kirije ili hipotekarnih kredita.

Metoda suočavanja sa krizom kroz smanjenu potrošnju hrane

Manje ispitanika je pribjeglo smanjenju potrošnje hrane (12,8%), kada poredimo sa prvim istraživanjem (22%). Ono što je bitno napomenuti je da je 28,6% porodica sa djecom smanjilo potrošnju hrane, dok je četvrtina ispitanika koji su smanjili potrošnju hrane pripala ranjivim kategorijama. Najmanja je vjerovatnoća da su najmlađi ispitanici (18-30) smanjili svoju potrošnju hrane (7%), u poređenju sa drugim dobnim skupinama.

Grafikon 5. Finansijska mogućnost nabavke i smanjenje potrošnje hrane

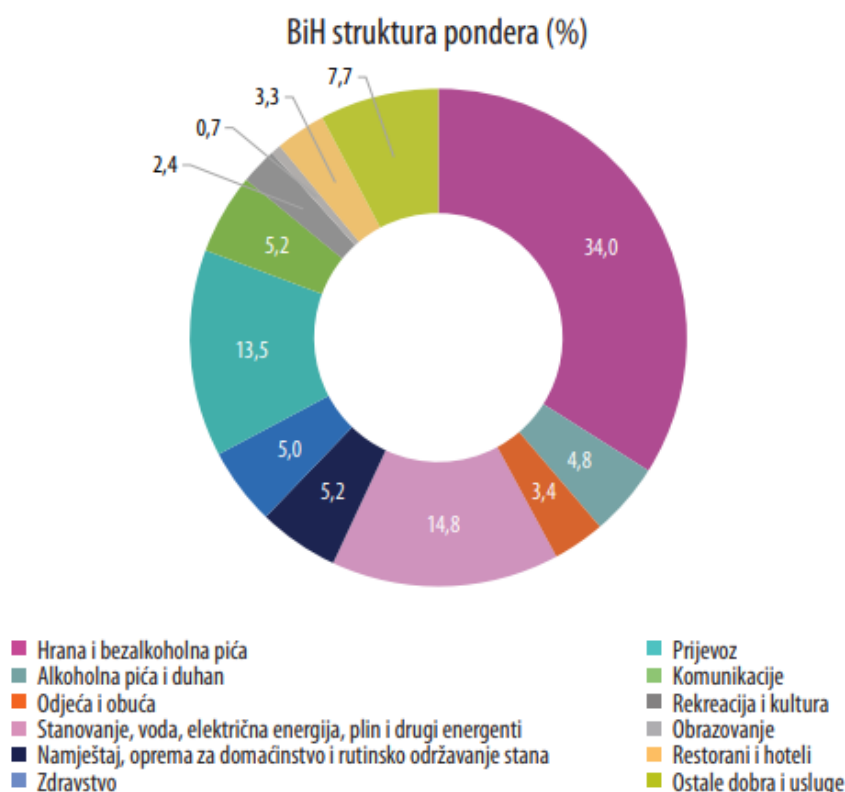

Izvor: Procjena posljedica COVID-19 na društvo u Bosni i Hercegovini

Ovi rezultati upućuju na to da i dalje postoji značajan broj porodica sa djecom koji su suočeni s izazovima u pogledu pristupa adekvatnoj hrani. Također, ranjive kategorije, kao što su porodice sa nižim prihodima ili u nepovoljnom socijalnom položaju, često su posebno pogođene smanjenjem potrošnje hrane. Ova saznanja ukazuju na potrebu za pružanjem adekvatne podrške tim porodicama i ranjivim kategorijama kako bi se osiguralo da imaju dovoljno hrane i da se njihove osnovne potrebe zadovolje.

Potrošačke cijene

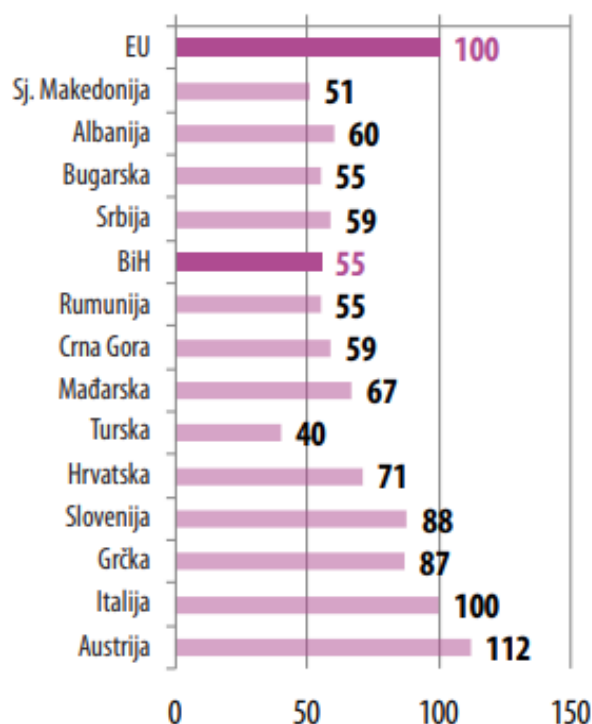
Grafikon 6. Indeks potrošačkih cijena u Bosni i Hercegovini prema COICOP odjeljcima u 2022. (2015=100)

Izvor: Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine

Za indeks potrošačkih cijena kažemo da predstavlja mjeru promjena cijena proizvoda i usluga koje domaćinstva kupuju radi zadovoljenja svojih ličnih potreba, također predstavlja mjeru inflacije u državi. Index potrošačkih cijena služi za usklađivanje plata i zarada u skladu sa kolektivnim ugovorima, te penzija i socijalnih davanja. On omogućuje upoređivanje stope inflacije sa drugim zemljama i služi kao osnov za deflacioniranje pojedinih makroekonomskih agregata u statistici nacionalnih računa. Indeks potrošačkih cijena u Bosni i Hercegovini izračunava se na osnovu reprezentativne liste proizvoda koju je u 2022. godini činilo 613 proizvoda koja se prikuplja svakog mjeseca.

Grafikon 7. Poređenje nivoa cijena u zemljama Zapadnog balkana i regije, Ukupni izdaci za krajnju potrošnju domaćinstva, 2021. (EU=100)

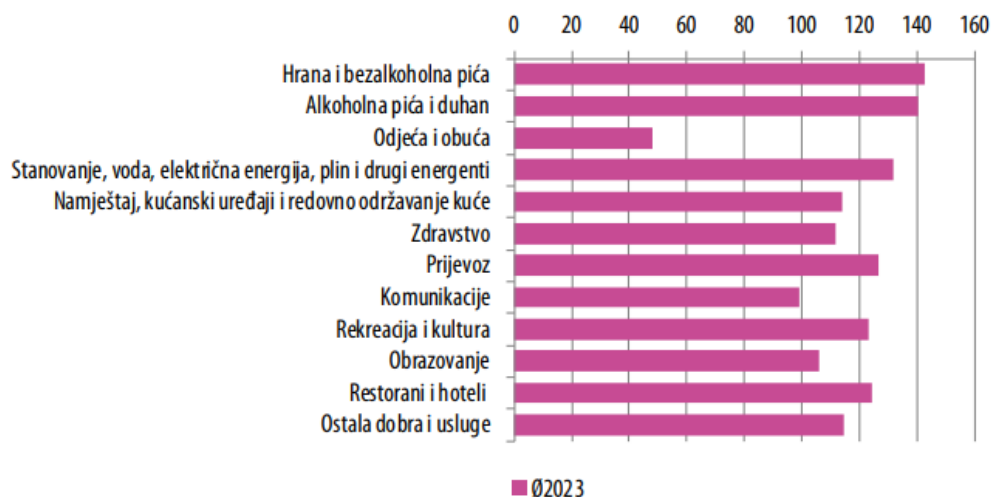
Izvor: Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine

Prosječan nivo cijena u Bosni i Hercegovini u 2022. godini u odnosu na prosjek 2021. godine, bio je viši za 14,0%, razlog tome jeste prosječni rast cijena u odjeljcima Hrana i bezalkoholna pića i to za 21,5%, zatim rast cijena Alkoholna pića i duhana za 1,7%, rast cijena Stanovanje, voda, plin, električna energija i drugi energenti za čak 14,00%, Namještaj, oprema za domaćinstvo, rutinsko održavanje stana za 8,9%, Zdravstvo 1,5%, Prijevoz 25,4%, Komunikacije 0,9%, rekreacija i kultura 8,1%, Obrazovanje 1,1%, Restorani i hoteli 9,3%, Ostala dobra i usluge 5,9%.

Na grafikonima ispod su prikazani opšti indeksi po mjesecima, te udio pojedinih COICOP odjeljaka u godišnjoj promjeni cijena, izračunato kao prosjek 2023. godine u odnosu na prosjek 2015. godine, odnosno na decembar te isti mjesec 2022. godine. Ukoliko posmatramo prosječno kretanje indeksa potrošačkih cijena u Bosni i Hercegovini u 2023. godini u odnosu na prosjek 2022. godine, možemo zaključiti da je u tom periodu zabilježena prosječna inflacija od 6,1%. Ako posmatramo stope inflacije u 2023. godini u odnosu na one iz 2022. godine prema namjeni potrošnje, možemo primjetiti da je u 2023. godini zabilježen prosječan rast cijena u odjeljcima Hrana i bezalkoholna pića za 10,6%, Alkoholnih pića i duhana za 4,8%, Stanovanja i režijskih izdataka za 7,4%, Namještaja i kućanskih uređaja za 9,3%, Zdravstva za 3,1%, Komunikacija za 1,6%, Rekreacije i kulture za 7,2%, Obrazovanja

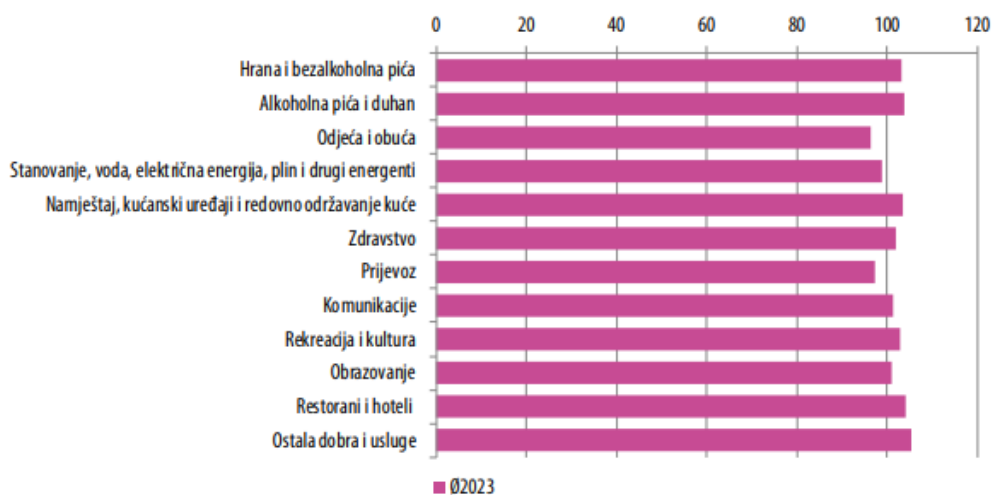
za 2,3%, Restorana i hotela za 8,1% te Ostalih dobara i usluga za 9,5%. Posmatrano po COICOP odjeljcima, pad cijena u istom periodu je zabilježen i to u odjeljcima Odjeće i obuće za 6,0% te Prijevoza za 4,0%

Grafikon 8. Indeksi potrošačkih cijena u BiH po odjeljcima u 2023. godini

Izvor: Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine

Grafikon 9. Indeksi potrošačkih cijena u BiH po odjeljcima u 2022. godini

Izvor: Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine

Potrošačke cijene u aprilu 2023. godine, su pale u prosjeku za 0,1% u odnosu na prethodni mjesec. Ako posmatrano po odjeljcima Klasifikacije lične to jeste privatne potrošnje prema namjeni, cijene su porasle u odjeljcima: Ostala dobra i usluge za 1,3%, Namještaj, kućanski uređaji i redovno održavanje kuće za 0,8%, Restorani i hoteli za 0,4%, Odjeća i obuća i Rekreacija i kultura za po 0,3%, Alkoholna pića i duhan i Zdravstvo za po 0,2%, Hrana i bezalkoholna pića i Komunikacije za po 0,1%. Dok su cijene pale u odjeljcima: Prijevoz za

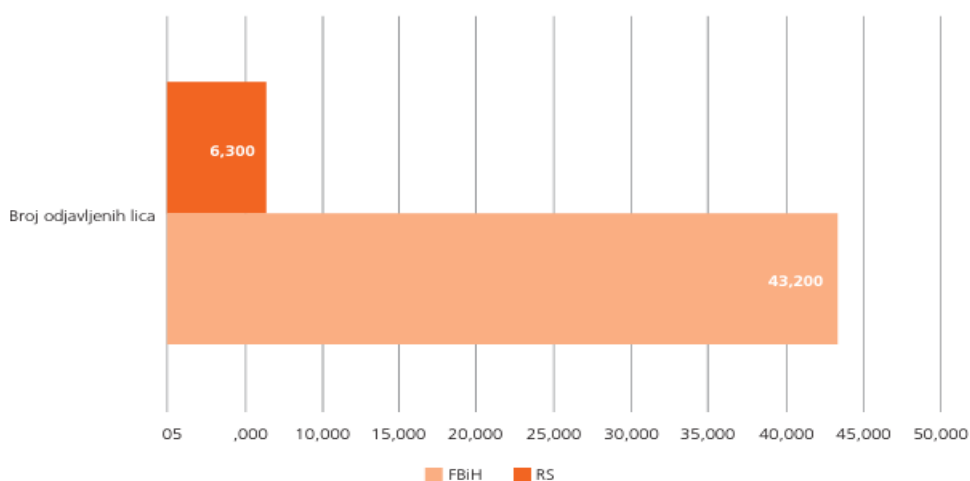
1,5% i Stanovanje, voda, električna energija, plin i drugi energenti za 0,7%. Ako posmatramo odjeljak Obrazovanje možemo vidjeti da se u prosjeku cijene se nisu mijenjale. U aprilu 2023. godine u odnosu na april 2022. godine, cijene su porasle za 6,9% (godišnja inflacija).

Predviđanja Međunarodnog monetarnog fond (MMF) jesu da će ekonomski rast u Bosni i Hercegovini ove godine biti dvostruko veći nego u 2023. godini, razmišljanja su da će se inflacija prepoloviti, ali upozoravaju i na rastuću opasnost od budžetskog deficita i preveliku javnu potrošnju koja naravno može ugroziti održivi razvoj. Procjene za BDP su da će narasti na 2,5% u ovoj godini u odnosu na 1,8% 2023. godine. Po ovome svemu možemo zaključiti da inflacija nastavlja opadati, u 2023-oj godini je bila 6,1%, za ovu godinu bi trebala biti na oko 3%. Za privredu je najvažnije sada da se obnovi fiskalna održivost, ali da očuvamo investicijsko ulaganje.

Nezaposlenost za vrijeme pandemije Covid-19

Ako posmatramo Bosnu i Hercegovinu možemo reći da je broj osoba koje su odjavljene sa radnog mjesta, a koje su do pojave pandemije radile je iznosio oko 65.100 i to prema podacima koje su objavljivale porezne uprave u Bosni i Hercegovini. Ovaj podatak se odnosio na broj odjava radnika u poreznim upravama do juna mjeseca 2020. godine. Od tog broja, 43.200 osoba je odjavljeno u Federaciji Bosne i Hercegovine, dok je u republici Srpskoj odjavljeno 21.900 osoba (Porezna uprava FBiH i Porezna uprava RS-a).

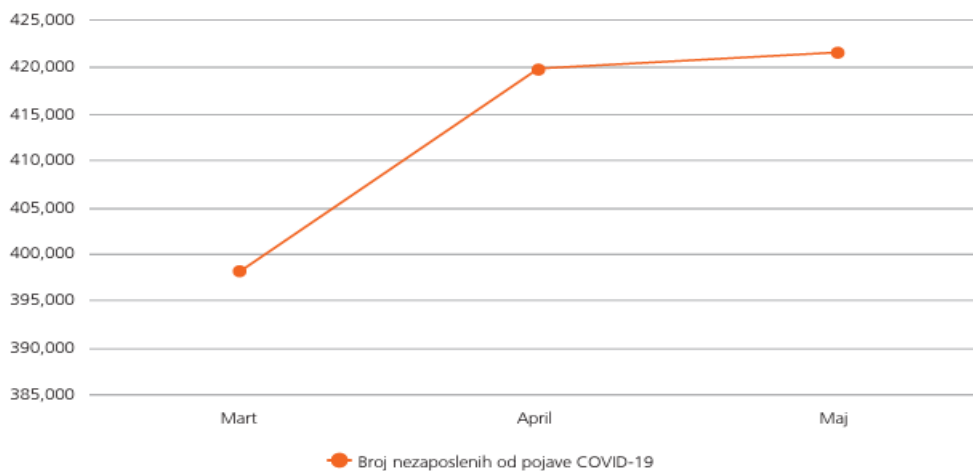
Grafikon 10. Podaci porezne uprave za broj odjavljenih osoba sa evidencije zaposlenih

Izvor: Ekonomija u postpandemijskom vremenu

Sam broj odjavljenih osoba sa evidencije zaposlenih ne znači automatski i kontinuirani porast broja nezaposlenih. Postoji dosta vrsta razloga radi kojih su poslodavci otkazivali radnike, neki od njih su zabrana rada, smanjenje ekonomske aktivnosti, isteci ugovora o radu, premještanje u drugi pravni subjekt, kratkotrajna odjava, prekid radnog odnosa i drugi razlozi.

Grafikon 11. Broj nezaposlenih osoba u BiH gledajući vremenski period od marta do 31. maja 2020. godine

Izvor: Ekonomija u postpandemijskom vremenu

Kada je riječ o broju zaposlenih osoba, u martu 2020. godine bilo je evidentirano 830.421 zaposlena osoba u BiH, dok se u aprilu taj broj smanjio na 808.894 zaposlenih osoba. U maju 2020. godine je broj zaposlenih iznosio 513.145 prema prebivalištu osiguranika. Ovi podaci ukazuju na dinamiku promjena na tržištu rada tokom pandemije Covid-19. Smanjenje broja zaposlenih i porast broja nezaposlenih svjedoče o negativnom uticaju krize na ekonomiju i zapošljavanje u BiH. Daljnja analiza podataka o zapošljavanju i nezaposlenosti omogućiti će dublje razumijevanje tih promjena i pružiti osnovu za mjere oporavka i podršku ekonomiji i radnicima u narednim fazama pandemije.

Da bismo dobili cjelokupnu sliku situacije na tržištu rada, potrebno je istražiti i podatke o nezaposlenim osobama koje su registrovane u istom periodu. Prema podacima od Agencije za rad i zapošljavanje Bosne i Hercegovine, 398.270 nezaposlenih osoba je registrovano u martu 2020. godine, a do kraja maja 2020. taj broj je porastao na 421.747 nezaposlenih osoba.

Od ukupnog broja osoba koje su bili nezaposlene 240.079 ili 57,22 % su činile žene. Ako poredimo 2020. godinu sa 2019. godinom možemo uvijedjeti da je nezaposlenost u 2020. godini bila veća za 1,39 %, Usljed pandemije Covid-19 rast nezaposlenosti je bio posljedica smanjene ekonomske aktivnosti i povećala se za 4,14% u odnosu na 2019. godinu.

Prema podacima Agencije za statistiku 323.500 je registrovano nezaposlenih osoba na kraju 2023.godine od toga 58,42% čine žene. Ukoliko poredimo 2023. godinu sa 2022 godinom mogu reći da je tada nezaposlenost bila manja za 10.823 osobe ili 3-6%

Struktura osoba koje traže posao, sa 31.12.2023 godine je sljedeća (Agencija za statistiku):

- NKV 100.103 ili 29,14%, od toga 40.455 (28,18%) muškaraca i 59.648 (29,72%) žena
- PKV-NSS 5.161 ili 1,50%, od toga 2.461 (1,71%) muškaraca i 2.700 (1,35%) žena
- KV 107.616 ili 31,33%, od toga 55.796 (39,07%) muškaraca i 51.820 (25,82%) žena
- VKV 897 ili 0,26%, od toga 718 (0,50%) muškaraca i 179 (0,09%) žena
- SSS 96.678 ili 28,14%, od toga 33.532 (23,48%) muškaraca i 63.146 (31,47%) žena
- VŠS 5.340 ili 1,55%, od toga 1.833 (1,28%) muškaraca i 3.507 (1,75%) žena
- VSS 27.705 ili 8,07%, od toga 8.033 (5,62%) muškaraca i 19.672 (9,80%) žena

U mjesecu decembru je brisano ukupno 18.320 osoba sa evidencija službi zapošljavanja, gdje je čak 8.930 žena. Prema podacima Agencije za statistiku BiH, u novembru 2023. godine, broj zaposlenih osoba u BiH je iznosio 854.680, a od toga 385.993 su žene. U odnosu na oktobar 2023. godine broj zaposlenih osoba se povećao za 0,2%, kao i broj zaposlenih žena za isti postotak se povećao.

Robna razmjena Bosne i Hercegovine

Kada gledamo robnu razmjenu Bosne i Hercegovine sa inostranstvom u periodu januar-maj 2020. godine potrebno je da navedemo da je izvoz iznosio 4 milijarde i 61 milion KM. Ovaj iznos je za 16 % manji u odnosu na isti period prethodne godine. Uvoz je iznosio 6 milijardi i 604 miliona KM i ovaj podatak je za 19,2 % manji u odnosu na isti period prethodne godine. Prema podacima Agencije za statistiku BiH pokrivenost uvoza izvozom je iznosila 61,5 %, dok je vanjskotrgovinski robni deficit iznosio 2 milijarde i 543 miliona KM. Izvoz iz BiH u zemlje CEFTA-e je za 16,3% manji u odnosu na isti prošle godine i iznosio je oko 633 miliona KM. Uvoz je za 12,8% manji u odnosu na početak prethodne godine i iznosio je 816 miliona KM, 77,6 % je iznosila pokrivenost uvoza izvozom. Izvoz u prvih pet mjeseci ove godine u zemlje Evropske unije je iznosio 2 milijarde i 982 miliona KM, što je za 16,5 % manje nego u istom periodu 2019. godine, dok je uvoz iznosio 4 milijarde i 7 miliona KM, što je za 20,1 % manje nego u istom periodu prethodne godine. Pokrivenost uvoza izvozom je iznosila 74,4%. Ono što je bilo optimističan pokazatelj u normalnim uslovima u ekonomiji jeste upravo rast pokrivenosti uvoza izvozom koja se vidjela u 2020. godini u odnosu na 2019. godinu, nažalost, u ovakvoj ekonomskoj situaciji koju je izazvala pandemijom Covid-19 ovaj pokazatelj nam čini vidljivim smanjenje potrošnje u Bosni i Hercegovini, što je imalo posljedice i na budžetske prihode i BDP.

Tabela 3. Prikaz robne razmjene Bosne i Hercegovine u periodu januar-maj 2020. godine

u hiljadama
KM

Mjesec	Izvoz		Uvoz		Izvoz	Uvoz	Stopa pokrivenosti uvoza izvozom		
	2019	2020	2019	2020	2020 2019	2020 2019	2019	2020	
UKUPNO	4.834.982	4.061.377	8.174.920	6.604.134	84	80,8	59,1	61,5	
I	Januar	856.378	856.135	1.292.899	1.236.294	100	95,6	66,2	69,3
II	Februar	926.443	923.628	1.549.613	1.567.786	99,7	101,2	59,8	58,9
III	Mart	989.133	848.498	1.772.859	1.483.219	85,8	83,7	55,8	57,2
IV	April	1.034.867	696.394	1.750.450	1.133.472	67,3	64,8	59,1	61,4
V	Maj	1.028.163	736.727	1.809.099	1.183.363	71,7	65,4	56,8	62,3

Izvor: Ekonomija u postpandemijskom vremenu

Grafikon 12. Izvoz i uvoz po granama 2020 - 2022 u hiljadama KM

	2020.		2021.		2022.	
	Izvoz	Uvoz	Izvoz	Uvoz	Izvoz	Uvoz
Poljoprivreda, šumarstvo i ribarstvo (A)	224 840	770 422	259 167	833 419	283 641	1 158 700
Rudarstvo, kamenolom (B)	112 257	465 181	124 824	651 198	240 396	1 195 859
Hrana, piće, duhan (C10+C11+C12)	755 795	2 329 281	828 677	2 646 712	979 853	3 360 126
Tekstil i odjeća (C13+C14)	620 076	1 123 987	698 492	1 356 326	825 228	1 606 697
Koža i proizvodi od kože (C15)	676 252	502 407	743 030	529 793	892 548	642 229
Drvo i proizvodi od drveta (osim namještaja) (C16)	619 995	259 336	844 976	351 584	1 023 172	418 967
Papir i proizvodi od papira, štampa i publikacije (C17+C18)	259 195	410 643	349 613	469 695	463 502	632 316
Proizvodnja koksa, proizvodi od nafte (C19)	192 911	1 106 639	360 370	1 759 322	574 003	3 237 464
Hemijski proizvodi (C20+C21)	721 754	2 043 069	899 649	2 459 475	1 214 730	2 924 924
Guma i plastika (C22)	523 348	921 371	656 393	1 127 027	820 452	1 332 587
Nemetalni mineralni proizvodi (C23)	179 927	429 602	243 854	517 750	314 081	671 085

Metal i proizvodi od metala (C24+C25)	1 886 175	2 017 730	3 172 485	3 329 082	4 312 179	4 680 789
Elektronski, optički i električni proizvodi i oprema (C26+C27)	813 768	1 539 759	1 084 345	1 803 336	1 308 450	2 169 809
Mašine i uređaji (C28)	716 211	1 228 904	888 164	1 453 723	1 068 930	1 883 399
Sredstva transporta (C29+C30)	380 698	1 062 963	453 602	1 397 968	595 178	1 511 031
Namještaj (C31)	883 025	180 710	1 058 161	223 530	1 153 554	260 524
Ostala prerađivačka industrija (C32)	121 159	312 177	184 481	365 118	207 697	434 654
Električna energija, plin i para (D)	497 189	96 335	830 039	218 768	1 074 654	393 530
Otpad (E)	287 902	31 446	534 382	44 568	549 030	45 284
Ostalo (J+M+R)	48 682	54 324	58 825	58 505	72 460	76 473
Ukupno	10 521 159	16 886 285	14 273 529	21 596 900	17 973 740	28 636 447

Izvor: Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine

Gledajući ovu tabelu možemo vidjeti koliko je Covid-19 uticao na uvoz i izvoz. Po parametrima možemo zaključiti da je najveći pad izvoza u poređenju 2020. sa 2022. godinom imala grana metala i proizvoda od metala, zatim drvo i proizvodi od drveta, pa električna energija, plin i para pa onda ostale grane. Uvoz rudarstva i kamenolom se tri puta uvećao u 2022. godini, pa ga prati proizvodnja koksa, proizvodi od nafte pa slijede ostali.

Kretanje i prognoze BDP-a Bosne i Hercegovine

Prema prognozama Evropske banke za obnovu i razvoj (EBRD), očekivalo se da će Bosna i Hercegovina doživjeti pad BDP-a u 2020. godini za 4,5% i da će oporaviti u 2021. godini sa očekivanim rastom BDP-a od 6%. EBRD smatra da su ključni faktori koji utiču na ekonomiju Bosne i Hercegovine pad broja doznaka iz inostranstva, smanjenje potrošnje i ograničenja uvoza i izvoza usljed zatvaranja granica i tvornica.

Prema izvještaju, oporavak je u velikoj mjeri zavisio o postepenom ukidanju restrikcija i vraćanjem u normalno stanje u drugoj polovini 2020. godine. Bosna i Hercegovina je zabilježila rast BDP-a od 2,6% u 2019. godini, dok je rast u 2018. godini bio veći iznosio je oko 3,7%. Blagi pad rasta u 2019. godini prvenstveno je uzrokovan smanjenjem industrijske i poljoprivredne proizvodnje, te padom izvoza, posebno u sektorima kao što su metalurgija. EBRD je procijenio da su sektori koji su bili najviše pogođeni pandemijom Covid-19 u Bosni i Hercegovini prevoz, hotelijerstvo, ugostiteljstvo, građevina te proizvodnja tekstila, obuće i namještaja, s obzirom da ovi sektori često posluju sa italijanskim firmama.

Godina	2018.	2019.	2020. prognoza	2021. prognoza
BDP	+3,70%	+2,60%	-4,50%	+6%

Tabela 4. Kretanje BDP-a Bosne i Hercegovine i njegove prognoze

Izvor: Ekonomija u postpandemijskom vremenu

Ove prognoze ukazuju na izazove sa kojima se susrela ekonomija Bosne i Hercegovine usljed pandemije. Oporavak se očekivao u 2021. godini, ali je to zavisilo o postupnom ukidanju restrikcija i povratku normalnosti. Implementacija adekvatnih ekonomskih politika i mjera podrške biti će važne za oporavak i jačanje ekonomije u narednom periodu.

Grafikon 13. Bruto dodana vrijednost u baznim cijenama po oblastima za Bosnu i Hercegovinu

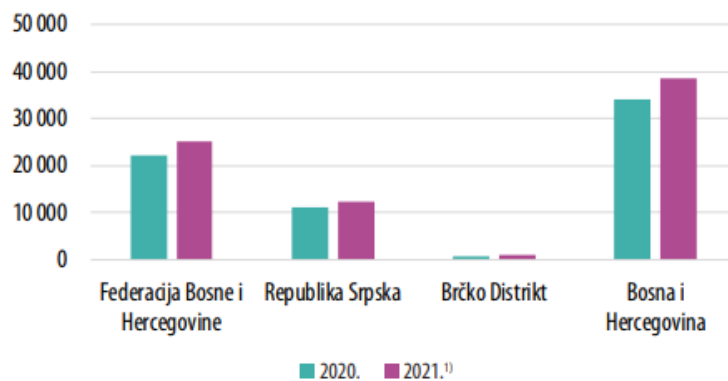
Područja djelatnosti (NACE Rev. 2)	Bruto dodana vrijednost, hilj. KM		Struktura %	
	2020.	2021. ¹⁾	2020.	2021. ¹⁾
Poljoprivreda, šumarstvo i ribarstvo (A)	2 084 238	1 992 379	7,04	6,03
Industrijske djelatnosti (B+C+D+E)	6 797 953	8 175 135	22,96	24,72
Građevinarstvo (F)	1 613 116	1 687 133	5,45	5,10
Trgovina, prijevoz i komunikacije, ugostiteljstvo (G+H+I+J)	7 955 565	9 213 966	26,87	27,87
Finansijsko posredovanje, poslovanje nekretninama i pomoćne uslužne djelatnosti (K+L+M+N)	4 349 705	4 721 967	14,69	14,28
Usluge (O+P+Q+R+S)	6 812 315	7 273 744	23,00	22,00
Bruto dodana vrijednost	29 612 892	33 064 324	100,00	100,00

¹⁾ Prvi rezultati

Izvor: Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine

Grafikon 14. BDP za BiH, Entitete i Brčko Distrikt BiH u hiljadama KM, u tekućim cijenama

	2020.	2021. ¹⁾
Federacija Bosne i Hercegovine	22 255	25 194
Republika Srpska	11 132	12 500
Brčko Distrikt	868	944
Bosna i Hercegovina	34 255	38 637

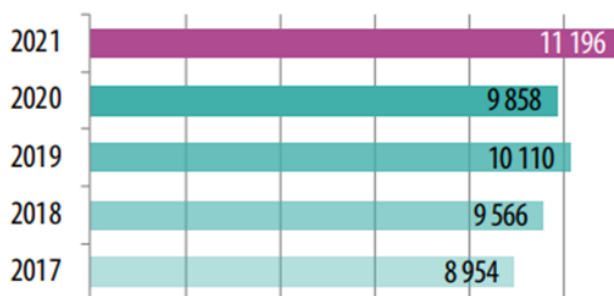
Izvor: Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine

Grafikon 14. BDP po stanovniku u BiH, 2017 – 2021. godina

	2017.	2018.	2019.	2020.	2021. ¹⁾
Bruto domaći proizvod za BiH, mil. KM	31 376	33 444	35 296	34 255	38 637
Stanovništvo, procjena sredinom godine, hilj.	3 504	3 496	3 491	3 475	3 451
Bruto domaći proizvod po stanovniku, KM	8 954	9 566	10 110	9 858	11 196

¹⁾ Prvi rezultati

BDP po stanovniku, KM

Izvor: Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine

Bruto dodana vrijednost predstavlja razliku između bruto vrijednosti proizvodnje i međufazne potrošnje. Grafikon koji pokazuje BDP u tekućim cijenama predstavlja zbir bruto dodane vrijednosti svih rezidentnih jedinica u baznim cijenama, uvećano za neto poreze na proizvode i usluge. U 2021. godini vidimo rast što pokazuje na početak oporavka od pandemije Covid-19 kao što se i prognoziralo. Na sljedećem grafikonu je prikazan BDP po glavi stanovnika koji se izračunava tako što se BDP dijeli sa ukupnim brojem stanovnika. Vrijednost bruto domaćeg proizvoda po glavi stanovnika se tek počela oporavljati 2021. godine, u 2020. godini je taj iznos bio bliže iznosu 2018. godine prije pandemije.

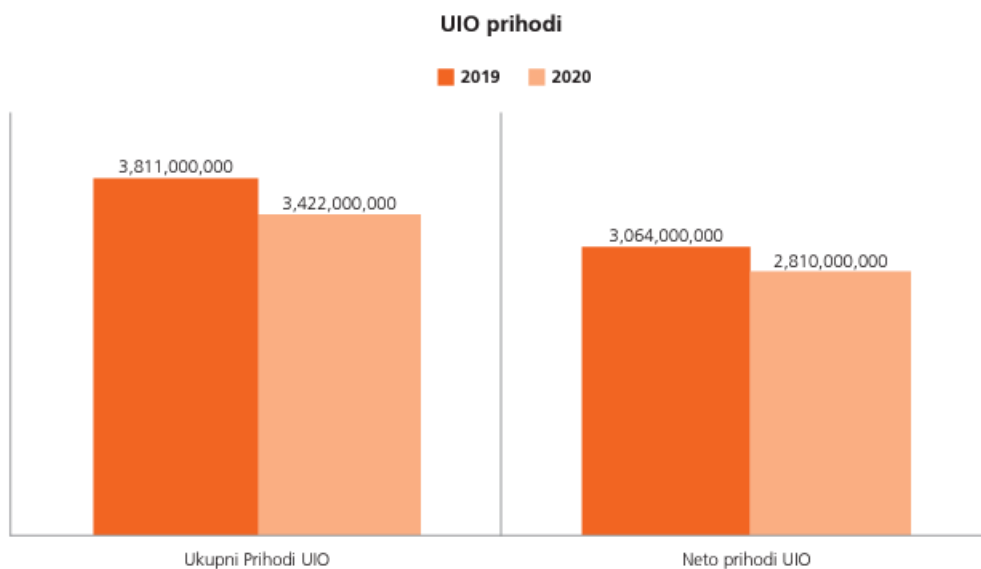
Potrošnja i prihodi od poreza u Bosni i Hercegovini za vrijeme pandemije Covid-19

Analiza pada uvoza u Bosnu i Hercegovinu u prvih pet mjeseci 2020. godine jasno je pokazala vidljivim drastično smanjenje potrošnje privrede i građana u zemlji. Smanjenje potrošnje posljedica je gubitka posla od strane mnogih građana, smanjenja plata i nemogućnosti potrošnje zbog zatvaranja većine privrednih djelatnosti u skladu sa mjerama koje su donesene od strane vlasti u BiH.

Podaci Uprave za indirektno oporezivanje Bosne i Hercegovine pokazuju da su prihodi od indirektnih poreza u prvih šest mjeseci 2020. godine iznosili su 3 milijarde i 442 miliona KM i da su bili manji za 9,6 % to jeste za 369 miliona poredeći isti period 2019. godine kada su iznosili 3 milijarde i 811 miliona KM. Neto prikupljeni prihodi su otišli u raspodjelu korisnicima i izosili su 2 milijarde i 810 miliona KM i bili su manji za oko 200 miliona KM

gledajući na prihode koje su korisnici dobili sa jedinstvenog računa u istom periodu 2019. godine (<https://www.akta.ba/kapital/izvjestaji/120201/prihodi-od-indirektnih-poreza-manji-su-za-369-miliona-km>).

Tabela 5. Prihodi od indirektnih poreza prikazani za period od šest mjeseci 2020. i 2019. godine

Izvor: Ekonomija u postpandemijskom vremenu

Ovi podaci jasno ukazuju na ozbiljan pad prihoda od indirektnih poreza u BiH, što je rezultat smanjene potrošnje i ekonomske aktivnosti u zemlji. Ovo smanjenje je imalo značajan uticaj na budžetske prihode i moguće je da će zahtijevati prilagođavanje budžetskih planova i ekonomskih politika.

Oporavak privrede će biti ključan za povećanje prihoda od poreza i stabilizaciju ekonomije. Upravo radi toga će biti važno uspostaviti mjere podrške za oporavak, poticati investicije i potrošnju te osigurati podršku za održavanje radnih mjesta i stvaranje novih. Također, važno je nastaviti praćenje ekonomskih kretanja i provođenje adekvatnih ekonomskih politika kako bi se minimizirali negativni efekti pandemije na ekonomiju Bosne i Hercegovine.

Iznos od 2.056.791.380 KM javnih prihoda su uplatili porezni obveznici FBiH prema podacima Porezne uprave Federacije BiH i to posmatrajući period od januara do maja 2020. godine. Ako poredimo ovaj podatak sa istim periodom u 2019. godini možemo uvidjeti da je manji za malo više od 6%. 384.238.906 KM je naplaćeno u mjesecu maju 2020. godine, prethodni mjesec 2020. godine manji za skoro 2%. Struktura direktnih poreza za period januar-maj 2020. godine: porez na dohodak naplaćen je u iznosu 169.788.619 KM što predstavlja najveći iznos, te ga slijedi porez na dobit koji je naplaćen u iznosu 158.472.182 KM, zatim idu naknade i takse koje su naplaćene u iznosu 145.028.372 KM, posebne naknade su naplaćene u iznosu 85.836.269 KM, porez na imovinu naplaćen je u iznosu 40.992.754 KM, novčane kazne naplaćene su u iznosu 17.122.039 KM, dok su ostali porezi

naplaćeni u iznosu od 192.079 KM. U ukupnom iznosu od 1.437.696.015 KM su naplaćeni doprinosi za penzijsko i invalidsko osiguranje, zatim zdravstveno osiguranje, kao i doprinosi za slučaj nezaposlenosti i to sve u periodu od januara do maja 2020. godine. Ako posmatramo strukturu doprinosa za period od januara do maja 2020. godine možemo uvidjeti da je su naplaćeni doprinosi za PIO/MIO i to u iznosu od 801.407.449 KM, zatim doprinosi za zdravstveno osiguranje koji su naplaćeni u iznosu od 569.775.601 KM i doprinosi za osiguranje za slučaj nezaposlenosti koji su naplaćeni u iznosu 66.512.965 KM. Situacija u drugom entitetu je skoro ista kada se govori o procentu pada prihoda od direktnih poreza za prvu polovicu 2020. godine (Uprava za indirektno oporezivanje Bosne i Hercegovine).

Uprava za indirektno oporezivanje (UIO) Bosne i Hercegovine je u januaru 2024. godine prikupila 869 miliona KM indirektnih poreza, taj iznos je za 68 miliona KM ili 8,42 % veći u odnosu na januar 2023. godine kada je prikupljen 801 million KM. Uprava za indirektno oporezivanje je u januaru 2024. godine privredi vratila 168 miliona KM povrata PDV-a, pa su neto prihodi koji su otišli u raspodjelu korisnicima u januaru 2024. godine, a to su država, entiteti i Brčko distrikt, iznosili 700 miliona KM i veći su za 93 miliona KM u odnosu na prihode koje su sa jedinstvenog računa korisnici dobili u januaru 2023. godine. Samo u januaru 2024. godine za finansiranje državnih institucija sa jedinstvenog računa UIO raspoređen je iznos od 83 miliona KM, dok je ostatak prikupljenih prihoda raspoređen entitetima i Brčko distriktu i to na način da je 378 miliona KM doznačeno Federaciji BiH, Republici Srpskoj 212 miliona KM i Brčko distriktu 21 milion KM (Uprava za indirektno oporezivanje Bosne i Hercegovine).

Mjere Vlade FBiH na ublažavanju ekonomskih posljedica krize

Inicijalno su izvršene izmjene i dopune proračuna za 2020.godinu u aprilu 2020. godine, a sve kako bi se povećala sredstva za državne antikrizne intervencije. Ovo sve je u uslovima smanjenih javnih prihoda rezultiralo povećanjem deficita proračuna, te su se formirali Stabilizacijski fond i Garantni fond za garancije kredita poslovnih banaka. Stabilizacijski fond je imao kapacitet intervencija od 500 mil. KM, dok je Garantni fond za garancije kredita poslovnih banaka imao kapacitet od 50% garantiranih kredita, dok su ostatak preuzele poslovne banke. Za finansiranje programa intervencije FBiH se oslanjala na vanjsko zaduživanje, a u otplati 927 mil. KM u 2020. godini se oslanjala na domaće zaduživanje, te je ovom smislu iskorišten kredit MMF-a za brzo finansiranje u iznosu u 330 miliona eura, pored toga je bio odobren i kredit za makroekonomsku pomoć EU. Sam sistem podrške građanima i privredi kako bi se ublažile ekonomske posljedice krize utvrđen je Zakonom o ublažavanju posljedica krize u FBiH koji se zvao Korona zakon. Korona zakon je obuhvatao sedam mjera za ublažavanje ekonomskih posljedica krize:

1) prva mjera se odnosila na subvencioniranje doprinosa na nivou iznosa za minimalnu neto platu od 406 KM i to u iznosu od 245 KM po radniku mjesečno,

2) druga mjera se odnosila na reprogramiranje obaveza po kreditima kako građana, tako i firmi, kao i moratorij na njihove otplate sa određenim trajanjem,

3) treća mjera se odnosila na period trajanja nesreće i da se nakon 60 dana od njenog prestanka obustavlja naplata zatezne kamate na neplaćene javne prihode, sporove u dužničko-povjerilačkim odnosima, kao i prinudna naplata za dugovanja po osnovu javnih prihoda,

4) četvrta mjera se odnosila na korisnike subvencija u 2020. godini i obustavljanje plaćanja akontacije poreza na dobit i poreza na dohodak,

5) peta mjera je podrazumijevala da se u periodu trajanja nesreće i 60 dana kasnije ne primjenjuju se propisi koji reguliraju namjensko korištenje sredstava, kao što je doprinos za skloništa, ovo je predstavljalo veliku važnost za lokalne zajednice,

6) šesta mjera se odnosila na uspostavljanje Garancijski fond FBiH kao što sam gore navela, u visini od 80 mil. KM, naknadno je fond povećan za dodatnih 20 mil. KM iz Stabilizacionog fonda

7) sedma mjera je podrazumijevala obavezno zdravstveno osiguranje za sve građane FBiH za vrijeme trajanja nesreće kao i 30 dana poslije.

Bitno je napomenuti da je ovaj zakon prestao važiti sa istekom 60 dana od dana proglašenja prestanka stanja nesreće, nakon čega se stvorio se vakum u podršci građanima i ekonomiji. Od bitnih intervencija iz budžeta, dobivenih kredita i Stabilizacionog fonda treba spomenuti realokaciju 230 mil. KM sredstava MMF na niže nivoe vlasti u junu 2020. godine. Skoro pola od tog iznosa je bilo usmjereno za podršku ciljanim sektorima Uredbom Vlade FBiH o interventnim mjerama za podršku ugroženim sektorima privrede FBiH u okolnostima pandemije COVID-19 gdje je primarni cilj bio osiguranje podrške likvidnosti najugroženijim sektorima/djelatnostima, očuvanje radnih mjesta, kao i osiguranje hitno potrebne podrške i održavanje konkurentnosti u sektorima koji su izvozno orijentisani. Sredstva su raspoređena Federalnom ministarstvu okoliša i turizma raspoređeno kako bi pružili pomoć turističko-ugostiteljskom sektoru, zatim Federalnom ministarstvu prometa i komunikacija, te Federalnom ministarstvu poljoprivrede, vodoprivrede i šumarstva, kao i Federalnom ministarstvu energije, rudarstva i industrije kako bi pružili pomoć za izvozna privredna društva.

Poduzete ekonomske mjere do 30.6.2020. na svim nivoima vlasti u BIH.

Nakon pojave prvog slučaja Covid-19 u Bosni i Hercegovini, počeo je dijalog o potrebi donošenja ekonomskih mjera na svim nivoima vlasti kako bi se pomoglo ekonomskom oporavku. Međutim, zbog složenosti ustavne strukture kao i nedostatka koordinacije i nedostatka izvršnih organa nisu postojale mjere za oporavak bosanskohercegovačke ekonomije i njen unikatan ekonomski plan.

Ako posmatramo koliko je poduzeto mjera na nivou Vijeća ministara Bosne i Hercegovine možemo zaključiti da je poduzeto malo mjera za spas bh. ekonomije, a kao glavni razlog za to možemo posmatrati nedostatak nadležnosti države BiH u pružanju direktne ekonomske

podrške privredi. Vijeće ministara je postiglo kreditni aranžman sa Međunarodnim monetarnim fondom u iznosu od 330 miliona KM za hitne ekonomske mjere suzbijanja posljedica pandemije. (Kahrović, 2020).

Potrebno je napomenuti da je Vijeće ministara BiH formiralo Grupu za socioekonomski odgovor. Ta grupa je bila odgovorna za koordinaciju aktivnosti različitih nivoa vlasti u definisanju socioekonomskih mjera za suočavanje sa krizom, analizu situacije, usklađivanje provođenja mjera te osiguranje finansijskih sredstava kroz mobilizaciju domaćih i stranih izvora.

Međutim, prva sjednica ove grupe održana je tek 2. juna 2020. godine, što ukazuje na nedovoljan angažman Vijeća ministara BiH u ovoj oblasti. Fokus Vijeća ministara u tom periodu bio je više na očuvanju granica, prijemu donacija i usaglašavanju zdravstvenih preporuka, dok su se vlade entiteta i niži nivoi vlasti više bavili ublažavanjem ekonomskih posljedica (Kahrović, 2020.).

Iako su donesene određene mjere koje bi mogle pomoći privredi u BiH, poput oslobađanja od plaćanja indirektnih poreza na donirane opreme i sredstva te olakšavanja transporta i trgovine osnovnom robom sa zapadnim Balkanom, bilo je potrebno intenzivirati napore i uspostaviti koordinirane i adekvatne mjere za podršku privredi i ekonomskom oporavku.

Predloženi zakoni kao što je odgoda plaćanja PDV-a za privrednike mogla je predstavljati važne mjere za ublažavanje ekonomskih posljedica pandemije. Međutim, njihov prijedlog nije dobio podršku u Domu naroda Parlamentarne skupštine BiH. Ovo ukazuje na potrebu za boljom saradnjom i usklađivanjem različitih institucija kako bi se brže i efikasnije odgovorilo na ekonomske izazove i podržao oporavak ekonomije u Bosni i Hercegovini.

Entitet Federacija Bosne i Hercegovine

Vlada Federacije BiH proglasila je stanje prirodne nesreće zbog pandemije Covid-19 u martu 2020. Međutim, donošenje ekonomskih mjera za pomoć privredi u Federaciji Bosne i Hercegovine znatno se odugovlačilo zbog odbijanja parlamentarne većine da se sazove sjednica oba doma Parlamenta koji su nadležni za donošenje zakona.

U mjesecu aprilu su konačno sazvane sjednice oba doma Parlamenta FBiH, omogućavajući online zasjedanje. Vlada Federacije BiH je prema informaciji koju je dostavila Parlamentu, poduzela određene mjere za ublažavanje ekonomskih posljedica pandemije. Rebalans budžeta FBiH je usvojen u skladu sa novonastalom situacijom koju je uzrokovao Covid te je smanjena kirija za poslovne prostore, uspostavljeno je koordinacijsko tijelo za aktivnosti vezane za privredu, te su doneseni zakoni o sudskim postupcima kao i njihovim za vrijeme trajanja krize na teritoriji FBiH.

Porezna uprava FBiH je donijela odluke o odgađanju prinudne naplate i produženju rokova za podnošenje poreznih prijava. Uveden je sistem kontrole cijena za određene proizvode, a inspekcije su pojačane radi provođenja odluka Vlade. Također su pokrenute aktivnosti u

saradnji sa Udruženjem banaka i Agencijom za bankarstvo koje su uključivale dogovor o moratoriju za kredite kako pravnim tako i fizičkim licima.

Tokom rebalansa budžeta FBiH i preusmjerenja sredstava, formirao se stabilizacijski fond sa programom utroška namijenjenim ublažavanju posljedica pandemije u privredi. Bitno je istaknuti da je bio usvojen Zakon o ublažavanju negativnih ekonomskih posljedica koji je uključivao subvencioniranje doprinosa, obustavu obračuna zateznih kamata na javne prihode, ukidanje obaveza plaćanja akontacija poreza i druge mjere.

Entitet Republika Srpska

U Republici Srpskoj je donesena Odluka o uvođenju vanrednog stanja za razliku od Federacije BiH koja je proglasila stanje prirodne nesreće. Ovlaštenja Narodne skupštine RS-a prenesena su na izvršnu vlast entiteta, što je omogućilo Vladi RS-a da donosi uredbe sa zakonskom snagom.

Vlada RS-a je donijela niz mjera za pomoć privredi, uključujući uredbu o Fondu solidarnosti za obnovu, kao i uredbu o poreskim mjerama za ublažavanje ekonomskih posljedica Covid-19, zatim odluku o hitnoj isplati povrata poreza i doprinosa za povećanje plata u 2019. godini, pored toga je donijela i odluku o načinu izmirenja poreza na dohodak i doprinosa za mart 2020. godine, odluku o privremenoj odgodi plaćanja poreskih obaveza, kao i odluku o moratoriju na otplatu glavnice i kamate, te druge mjere.

Ove mjere obuhvaćaju subvencije za plate radnika i obaveze prema doprinosima za preduzeća koja su prestale sa radom zbog mjera za suzbijanje širenja virusa, odgodu plaćanja poreza i doprinosa, te smanjenje godišnjeg paušalnog iznosa poreza na dohodak i plaćanje minimalne plaće iz Fonda solidarnosti.

Također su doneseni zaključci o radu carinskih službi, neobračunavanju zateznih kamata za određene usluge, te drugim mjerama za ublažavanje negativnih ekonomskih posljedica.

Ove mjere predstavljaju odgovor Vlade RS-a na izazove koje je izazvala pandemija Covid-19 i imaju za cilj pomoći privredi u tom entitetu.

Prijedlog mjera i politika za razvoj lokalnog poduzetništva u postpandemijskoj ekonomiji

Kada govorimo o mjerama i politikama za razvoj lokalnog poduzetništva u postpandemijskoj ekonomiji, vrlo je bitno napomenuti da je bilo nemoguće predvidjeti kada će pandemija doživjeti svoj kraj, a samim tim nije se mogao vidjeti ni početak ere postpandemijske ekonomije. Sam pojam postpandemijska ekonomija u ovom se dokumentu primarno odnosi na period koji je došao nakon završenog prvog vala pandemije u Bosni i Hercegovini. Za razvoj lokalnog poduzetništva nisu bile dovoljne samo mjere i politike koje će isključivo donositi jedinice lokalne samouprave u BiH, nego je bio potreban veliki broj mjera i politika za lokalni ekonomski razvoj donesen od strane zakonodavnih organa viših nivoa vlasti. U ovom dokumentu su predložene mjere i politike za više nivoa vlasti u Bosni i Hercegovini

koje trebaju da imaju direktan efekat na sam razvoj lokalnog poduzetništva. Mjere i politike za razvoj lokalnog poduzetništva kao takve ne mogu biti jednake za sve jedinice lokalne samouprave, jer kada pogledamo samu organizaciju u Bosni i Hercegovini možemo zaključiti da nije unificirana. Mjere i politike koje su sastavni dio ovog dokumenta se odnose na razvijene i umjereno razvijene jedinice lokalne samouprave. Za samu implementaciju ovih mjera vrlo je bitan budžetski kapacitet jedinica lokalne samouprave kao i njihova kreditna sposobnost kako bi mogle finansirati ove mjere i politike. Finansiranje ovih mjera i politika u periodu krize je potrebno da dolazi iz kreditnih sredstava, upravo radi mogućnosti da će prihodi jedinica lokalne samouprave biti drastično smanjeni. Predložene mjere i politike su se usmjeravale na očuvanju radnih mjesta, te na likvidnost preduzeća i obrta u Bosni i Hercegovini, kao i na razvijanje kapaciteta za iduće godine, te povećanje potrošnje sa ciljem pokretanja i samog razvoja lokalnog poduzetništva u postpandemijskom periodu.

Pokretanje javnih radova, kapitalnih projekata i investicija

Ono čemu su nas naučile ranije ekonomske krize jeste da je vrlo bitno sačuvati potrošnju u što je moguće većoj mjeri. Jedan od najvažnijih elemenata potrošnje bi bila potrošnja javnog sektora kroz javne radove, zatim kapitalne projekte i investicije. Ključna mjera u ekonomskoj krizi je bilo pokretanje javnih radova i samim tim javne potrošnje što možemo vidjeti u ekonomskom programu New Dealu kojeg je uveo američki predsjednik Franklin Delano Roosevelt 1933. godine. Sama svrha New Deala je bila intervencija države u ekonomskom sistemu zemlje a sve to kako bi se uspjela probuditi tržišna ekonomija. Intervencija je bila na različitim nivoima, primarno kroz direktnu stimulaciju – izdavanjem povoljnih kredita, usvajanjem novih zakona, otvaranjem javnih radova i raznim drugim reformama. Pokretanje javnih radova je ključna mjera ovog ekonomskog programa. Slično kao i u Velikoj ekonomskoj krizi, od velikog značaja jeste da se kroz sve nivoe vlasti ubrza realizaciju javnih radova u Bosni i Hercegovini zajedno sa kapitalnim projektima i investicijama. Ukoliko bi organi vlasti u vrijeme ekonomske krize odustali od razvojnih projekata i ulaganja novca u njihovu implementaciju to bi predstavljalo veliku grešku jer bi to samo dodatno usporilo ekonomiju i smanjilo potrošnju. Sredstva su već ranije osigurana kreditnim zaduženjima za većinu javnih radova i kapitalnih projekata. Značajan dio sredstava je bio planiran za jedinice lokalne samouprave i za realizaciju javnih radova i kapitalnih projekata od strane MMF-a, koja predstavljaju sredstva za brzo saniranje posljedica ekonomske krize.

Programi za zadržavanje broja zaposlenih u privrednim subjektima

Programi za zadržavanje broja zaposlenih u privrednim subjektima su trebale da pokrenu jedinice lokalne samouprave zajedno sa zavodima za zapošljavanje. Njihovo usmjerenje je trebalo da bude prema privrednim granama u tim jedinicama lokalne samouprave koje su podnijele najveći udar ove ekonomske krize izazvane pandemijom Covid-19. U programima se trebalo uskladiti niz kriterija koji će biti specifični u zavisnosti od potreba te jedinice

lokalne samouprave. Kao osnovna obaveza privrednih subjekata je moralo biti zadržavanje broja zaposlenih na nivou prije marta 2020. godine, razlog tome jeste da su se dodijeljena sredstva morala definisati po zaposlenom radniku. Njihova namjena je trebala biti široko postavljena kako bi ih privredni subjekti mogli koristiti tamo gdje su im potrebna kako bi očuvali radna mjesta.

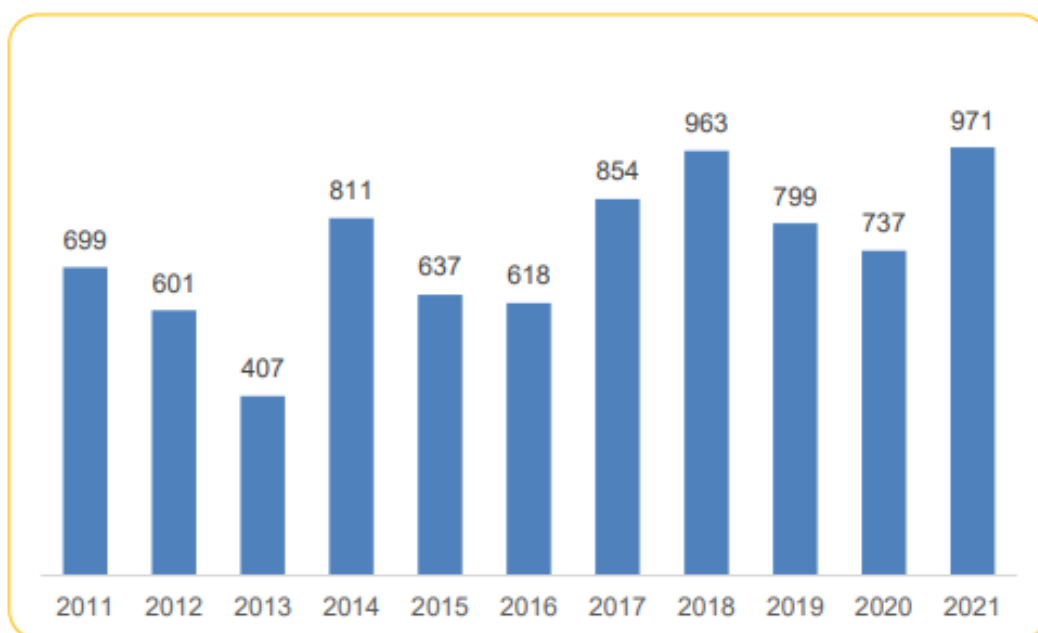
Programi stimulacija za nova zapošljavanja

Pored programa za zadržavanje broja zaposlenih jedinice lokalne samouprave zajedno sa zavodima za zapošljavanje su trebale i da pokrenu programe stimulacija za zapošljavanja. Privredni subjekti su imali osnovnu obavezu koja je bila povećanje broja zaposlenih na nivo kao prije marta 2020. godine, tu se trebalo uspostaviti niz kriterija koji će biti specifični u zavisnosti od potreba te jedinice lokalne samouprave. Primarni cilje je bio da se otklone nedostaci koji su se pojavljivali ranije u sličnim projektima novog zapošljavanja. Sam utrošak sredstava dobijenih za novouposlenog radnika se trebao ostaviti na izbor poslodavcu, dok se u projektnu aplikaciju trebalo navesti za koju svrhu su potrebna finansijska sredstva kako bi i zaposlio novu osobu.

Direktne strane investicije u BiH

Pandemija Covid-19 je imala negativan uticaj na investicije u cijelom svijetu, uključujući i Bosnu i Hercegovinu, ali porast investicija u 2021. godini je potvrdio da kriza može predstavljati i šansu U 2021. godini, prema podacima Centralne banke BiH, direktne strane investicije su iznosile 971,2 miliona KM.

Grafikon 15. Pregled godišnjih iznosa direktnih stranih investicija, milioni KM

Izvor: Centralna banka BiH, avgust 2022. godine

Pandemija Covid-19 je uticala na direktne strane investicije, gdje vidimo pad u 2019. i 2020. godini. Smanjenje direktnih stranih investicija u 2020. godini je bilo -7,8%. Reinvesticije i stabilan iznos direktnih stranih investicija u 2020. godini potvrđuje očekivani rast u 2021. godini. Gledajući u 2021. godinu mogu reći da su u Bosnu i Hercegovinu najviše investirale Švicarska, Turska, Velika Britanija. Dok se kod Austrije, Hrvatske, Srbije, Slovenije registrovala značajnija povećanja kapitala. Povećanje direktnih stranih investicija od 32% u 2021. godini predstavlja pozitivan pokazatelj koji potvrđuje pozitivno poslovanje i širenje kapaciteta postojećih stranih investitora. Po ovome se može zaključiti da je Bosna i Hercegovina povoljna destinacija za strana ulaganja. Ekonomija jača prilivom kapitala kroz direktna strana ulaganja i postaje otpornija za buduće događaje. Direktne strane investicije utiču na povećanje zaposlenosti što veže za sebe rast dohotka, kroz njih se jača regionalni razvoj i imaju ogroman učinak na privredu.

Prema podacima Centralne banke priliv direktnih stranih investicija u 2022. godini je iznosio 1,44 milijarde KM, ovaj podatak predstavlja do sada najviši zabilježeni iznos, i ovi tokovi su za 21% veći nego u 2021. godini. U 2022. godini najviše priliva investicija je bilo iz Velike Britanije, pa onda iz Austrije, Holandije, Njemačke i Srbije, gdje je najviše investicija realizovano u oblasti proizvodnje i snadbijevanjem električnom energijom.

Pandemija Covid-19 vjerojatno će imati dugoročne posljedice po svjetsku ekonomiju, pa tako i po ekonomiju Bosne i Hercegovine. Kao i mnoge druge zemlje, Bosna i Hercegovina će se suočiti sa izazovima poput recesije, porasta nezaposlenosti i povećanja javnog duga. Međunarodni turizam, koji je važan sektor za BiH, mogao bi se oporavljati sporije uslijed restrikcija putovanja i opreza putnika.

Međutim, postoji i svijetla strana. S obzirom na to da se pandemija smirila, privredne aktivnosti se povećavaju, a vlade ulažu u potrebne sektore kako bi potaknule rast. Bosna i Hercegovina bi mogla vidjeti potencijal za ekonomski oporavak u sektorima kao što su digitalna tehnologija, zdravstvo, obnovljiva energija i infrastruktura i poljoprivreda.

Posljedice rata u Ukrajini

Rat u Ukrajini, koji bi mogao još potrajati će vjerojatno imati duboke posljedice na samu zemlju, ali i na širu međunarodnu zajednicu. Kao i u svakom ratu, ljudski gubici će biti ogromni, a infrastruktura razorena.

Također će biti i geostrateških posljedica. Nakon rata, povećati će se napetosti između država koje podržavaju različite strane u sukobu. To može dovesti do produbljiivanja postojećih podjela u međunarodnoj politici, sankcija i trgovinskih sporova.

Uticaj rata u Ukrajini na svjetsku privredu može biti značajan sa obzirom na to da je Ukrajina važan igrač u proizvodnji žita i energetske resursima. Osim toga, situacija može uticati na snadbijevanje plinom i naftom te dovesti do fluktuacija cijena energenata te će imati uticaj

na ekonomije koje se još uvijek nisu oporavile krize radi pandemije Covid-19, a već su ušle u novu.

5. ZAKLJUČAK

Otpornost ekonomije u kontekstu krize izazvane Covid-19 predstavlja kompleksnu temu koja zahtijeva sveobuhvatan pristup i dublju analizu. U ovom radu smo se usredotočili na razmatranje glavnih determinanti otpornosti ekonomije, kao i na prilike i izazove koji su se pojavili tokom pandemije Covid-19. Pandemija Covid-19, koja je počela krajem 2019. godine u kineskom gradu Wuhanu, brzo se proširila širom svijeta, izazivajući ozbiljne zdravstvene, društvene i ekonomske posljedice. Zemlje su bile prisiljene donositi hitne mjere kako bi zaustavile širenje virusa, uključujući ograničenje kretanja, zatvaranje granica, obustavu rada neesencijalnih djelatnosti i uvođenje mjera socijalne distance. Ove mjere su imale značajan uticaj na ekonomiju, uzrokujući poremećaje u proizvodnji, smanjenje potražnje, poremećaje u lancima snabdijevanja i veliki broj gubitka radnih mjesta.

Međutim, pandemija je istovremeno istaknula važnost otpornosti ekonomije, koja se može opisati kao sposobnost ekonomske strukture da se prilagodi i preživi neočekivane šokove. Uprkos izazovima, mnoge zemlje su uspješno uspjele održati visok nivo otpornosti svojih ekonomija i brže se oporaviti od posljedica pandemije. Razmotrimo neke od ključnih faktora koji su doprinijeli ovoj otpornosti.

Digitalna transformacija: Zemlje koje su već imale naprednu digitalnu infrastrukturu i dobro uspostavljene e-servise imale su prednost tokom pandemije. Digitalne tehnologije omogućile su kompanijama i radnicima nastavak poslovanja i rada od kuće, smanjujući potrebu za fizičkim kontaktom. Kompanije koje su ranije ulagale u digitalizaciju i e-trgovinu bile su bolje opremljene da zadovolje promjenjene potrebe tržišta i održe kontinuitet poslovanja.

Fleksibilnost radne snage: Otpornost ekonomije značajno zavisi od sposobnosti radne snage da se prilagodi promjenama i kriznim situacijama. Kompanije koje su imale fleksibilne radne modele i koje su mogle brzo prilagoditi radno vrijeme i način rada uspjele su lakše prebroditi krizu. Radnici sa širokim spektrom vještina, spremni da preuzmu nove zadatke i obavljaju ih na daljinu, postali su neprocjenjivi tokom pandemije.

Prilagodljivost proizvodnje i lanaca snabdijevanja: Kompanije koje su imale raznovrsne dobavljače i alternative u lancu snabdijevanja bolje su podnijele poremećaje. Pandemija je dovela do zatvaranja granica, ograničenja izvoza i uvoza, što je uzrokovalo poteškoće u lancima snabdijevanja. Otpornost ekonomije oslanja se na sposobnost brze reorganizacije lanaca snabdijevanja kako bi se osiguralo kontinuirano snabdijevanje tržišta.

Efikasne ekonomske politike: Vlade su igrale ključnu ulogu u podršci ekonomijama tokom pandemije. Brza implementacija fiskalnih i monetarnih mjera, poput ekonomskih stimulansa, podrške radnicima i kompanijama, smanjenja kamatnih stopa i pružanje

likvidnosti, pomogla je ublažiti ekonomske udare pandemije. Ove mjere imale su za cilj očuvanje radnih mjesta i podržavanje vitalnih sektora ekonomije.

Društvena solidarnost i zajedničko djelovanje: Otpornost ekonomije također je ovisila o društvenoj solidarnosti i zajedničkom djelovanju. Tokom pandemije, mnoge zajednice i kompanije zajednički su radile na pronalaženju rješenja i podršci najugroženijima. Kreativni pristupi i saradnja između različitih sektora igrali su ključnu ulogu u suočavanju sa izazovima pandemije.

Međutim, otpornosti ekonomije, pandemija Covid-19 također je iznijela na vidjelo brojne izazove koji zahtijevaju daljnje analize i akcije kako bi se izgradila još jača i otpornija ekonomija.

Nejednaka raspodjela ekonomske moći i prilika: Pandemija je dodatno produbila postojeće nejednakosti u društvu. Ranjive skupine stanovništva, uključujući radnike u neformalnom sektoru, migrante, siromašne i marginalizirane zajednice, suočili su se sa većim rizikom od gubitka posla, siromaštva i nedostatka pristupa zdravstvenoj zaštiti. Otpornost ekonomije trebala bi ići ruku pod ruku sa inkluzivnim ekonomskim politikama koje će osigurati pravedniju raspodjelu resursa i prilika.

Slabljenje ranjivih sektora: Sektori kao što su turizam, ugostiteljstvo i prevoz bili su među najteže pogođenima pandemijom. Restrikcije putovanja i socijalne distance rezultirale su smanjenim prihodima i otkazima radnika u tim industrijama. Oporavak ovih sektora može potrajati duže vrijeme, a stvaranje alternativnih izvora prihoda za pogođene radnike postaje ključan zadatak.

Visoka zaduženost i fiskalni pritisak: Mnoge zemlje su tokom pandemije povećale javni dug kako bi finansirale ekonomske mjere podrške. Visoka zaduženost stvara fiskalni pritisak na vlade i može ograničiti njihovu sposobnost da se nose s budućim krizama. Održavanje održive fiskalne politike i upravljanje dugom postati će važni izazovi u narednim godinama.

Promjene u radnim modelima: Pandemija je ubrzala proces digitalizacije i automatizacije, što je dovelo do promjena u radnim modelima. Rad od kuće postao je nova norma za mnoge, ali to donosi i izazove u pogledu upravljanja radnom produktivnošću, radno-vremenske ravnoteže i mentalnog zdravlja radnika. Otpornost ekonomije zahtijeva i prilagođavanje obrazovnih sistema kako bi se radna snaga pripremila za nove zahtjeve tržišta rada.

Globalna povezanost i krhko međunarodno tržište: Pandemija je istaknula ranjivost globalnih lanaca snabdijevanja i krhku prirodu međunarodne trgovine. Ograničenja putovanja i trgovine dovela su do prekida u lancima snabdijevanja, izazivajući nestašice i povećavajući cijene nekih roba. Povećana protekcionistička politika također je stvorila napetost na međunarodnom tržištu. Otpornost ekonomije znači i osiguravanje stabilnosti u globalnom kontekstu i jačanje međunarodne saradnje.

Da bi se izgradio održiviji i otporniji ekonomski sistem, potrebno je preduzeti niz mjera:

Investiranje u obrazovanje i vještine: S obzirom na promjene u radnim modelima i tehnologiji, važno je ulagati u obrazovanje radne snage kako bi bila spremna za buduće zahtjeve tržišta rada. Razvoj digitalnih vještina, liderstva i preduzetništva može pomoći radnicima da se prilagode novim okolnostima.

Podrška malim i srednjim preduzećima: MSP-ovi čine značajan dio ekonomije i igraju ključnu ulogu u zapošljavanju i inovacijama. Ohrabrivati njihov razvoj kroz finansijsku podršku, poreske olakšice i administrativno olakšanje pomoći će u jačanju ekonomske osnove.

Inovacije i istraživanje: Podsticanje inovacija i istraživanja pomoći će u stvaranju novih sektora rasta i razvoja novih tehnologija. Investicije u istraživanje i razvoj mogu unaprijediti konkurentnost zemlje na globalnom tržištu.

Diverzifikacija ekonomije: Smanjenje zavisnosti od pojedinih sektora i tržišta povećava otpornost ekonomije. Diverzifikacija omogućava zemlji da bolje apsorbira šokove i da se lakše oporavi od krize.

Održivost i zaštita okoline: Održiv razvoj postaje sve važniji faktor otpornosti ekonomije. Smanjenje emisija štetnih gasova, zaštita prirodnih resursa i podrška ekološki osviještenim sektorima mogu doprinijeti stvaranju dugoročno otpornijeg ekonomskog sistema.

Promocija socijalne pravde i inkluzivnosti: Smanjenje ekonomske nejednakosti i pružanje jednake prilike svim građanima osnažit će društvo i poboljšati ekonomsku stabilnost. Socijalni programi podrške najugroženijima igraju ključnu ulogu u izgradnji otpornosti društva.

Jačanje međunarodne saradnje: Globalni izazovi zahtijevaju globalna rješenja. Međunarodna saradnja i otvorenost prema multilateralizmu pomoći će u suočavanju sa globalnim krizama, poput pandemija, klimatskih promjena i ekonomskih nestabilnosti.

Otpornost ekonomije nije statičan koncept i zahtijeva stalne napore, analizu i prilagođavanje kako bi se osiguralo održavanje stabilnog i prosperitetnog ekonomskog okruženja. Ključno je prepoznati specifične izazove i mogućnosti u svakoj zemlji i kontekstu te razviti prilagođene strategije za jačanje otpornosti ekonomije.

U zaključku, pandemija Covid-19 predstavljala je jedan od najvećih izazova za ekonomije širom svijeta. Ona je istaknula važnost otpornosti ekonomije kao sposobnosti suočavanja s neočekivanim šokovima i krizama. Ključni faktori koji su doprinijeli otpornosti ekonomije u kontekstu pandemije uključuju digitalnu transformaciju, fleksibilnost radne snage, prilagodljivost proizvodnje, efikasne ekonomske politike, te društvenu solidarnost i zajedničko djelovanje. Uprkos tome, pandemija je također istaknula izazove u vidu nejednakosti, slabljenja ranjivih sektora, visoke zaduženosti i fiskalnog pritiska, te promjena u radnim modelima i globalnoj povezanosti. Iz tog razloga je važno da zemlje nastave sa analizom i preduzimanjem mjera koje će ojačati njihovu otpornost ekonomije. Investiranje

u obrazovanje i vještine, podrška malim i srednjim preduzećima, poticanje inovacija i istraživanja, diversifikacija ekonomije, održivost i zaštita okoline, promocija socijalne pravde i inkluzivnosti, te jačanje međunarodne saradnje su ključni koraci prema izgradnji održive i otpornije ekonomije.

Bosna i Hercegovina je pokazala dobar nivo otpornost u kontekstu krize izazvane pandemijom Covid-19. Parametri koje smo posmatrali u ovom radu su pokazali da se ekonomija relativno brzo oporavila iako to nije bilo očekivano i u tolikoj mjeri. Ekonomski rast je bio velik u 2023. godini i prognoze su da će u 2024. godini biti duplo veći, inflacija je u fazi opadanja i prognoze su da će i ostati tako, što govori da je otpornost ekonomije u Bosni i Hercegovini na relativno zadovoljavajućem nivou. Za kraj možemo tvrditi da nemamo dovoljno elemenata da odbijemo glavnu hipotezu, a to je da se otpornost ekonomije BiH u uslovima krize uzrokovane pandemijom Covid-19 postigla kroz stabilnost ključnih ekonomskih parametara.

U svijetu koji se neprestano mijenja i suočava sa raznim izazovima važno je da ekonomske politike budu fleksibilne, prilagodljive i usmjerene na dugoročni razvoj i stabilnost. Samo kroz zajedničko djelovanje, saradnju i odlučne akcije možemo graditi otporniju ekonomsku budućnost za sve. Sa ovom pandemijom otpornost je igrala ključnu ulogu i postala je neophodna za sve ekonomije u svakom njihovom segment, uključujući i BiH ekonomiju. Ono što je naš sveukupni zaključak vezano za otpornost ekonomije BiH u vrijeme pandemije najbolje se može definirati kao relativno postignuta otpornost u vrijeme krize, kako smo elaborirali ranije. Sigurno da su rezultati mogli biti i bolji, međutim postkrizni oporavak koji je tekao dosta brze svjedoči da do strukturno negativnog dugoročnijeg zaokreta nije došlo, što tumačimo kao znakove otpornosti ekonomije.

REFERENCE

1. Abraham, F., Cortina J., Schmukler S. (2020): Growth of Global Corporate Debt: Main Facts and Policy Challenges, World Bank Group, *Working Paper 9394*;
2. Claessens S. *et al.* (2009), "What Happens During Recessions, Crunches, and Busts?" *IMF Working Paper*, No.08/274;
3. Dams, T. & Dekker, B. (2020): 2020 | *A year of fire*, Clingendael Institute;
4. Fratesi, U. & Rodríguez-Pose, A. (2016) "The crisis and regional employment in Europe: What role for sheltered economies?" *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society*, vol. 9, 33–57.
5. Ivanović V. (2014), Pojam krize: konceptualni i metodologijski aspekti, *Međunarodne studije*, br.2;
6. Kakderi, C. & Tasopoulou, A. (2017), Regional economic resilience: The role of national and regional policies. *Eur. Reg. Stud.* 2017, 25, 1435–1453.
7. Kierzenkowski, R., *et al.* (2016), "The Economic Consequences of Brexit: A Taxing Decision", *OECD Economic Policy Papers*, No. 16, OECD Publishing, Paris;
8. Kružić, D. (2019.): *Nastavni materijali za predmet Krizni management*, Sveučilište u Splitu, Ekonomski fakultet, Split;
9. Modica, M.; Reggiani, A. (2014) *Spatial Economic Resilience: Overview and Perspectives*. *Netw. Spat. Econ.*, 15, 211–233.
10. Peng, C.; Yuan, M.; Chaolin, G.; Zhongren, P.; Tingzhen, M. (2017) *A review of theory and practice of regional resilience*. *Sustain. Cities Soc.*, 29, 86–96.
11. Sensier, M.; Artis, M. (2014) *The resilience of employment in Wales: Through recession and into recovery*. *Reg. Stud.*, 50, 586–599.
12. Walker, B.; Holling, C.S.; Carpenter, S.R.; Kinzig, A. (2004) *Resilience, adaptability and transformability in social-ecological systems*. *Ecol. Soc.*, 9, 5.
13. Analyzing the role of 'States' in face of a Global Pandemic (2022), dostupno na: <https://www.thepolicychronicle.co.in/analyzing-the-role-of-states-in-face-of-a-global-pandemic/> (Pristupljeno: 9 Septembar 2023)
14. Baldwin, R. (2020). Keeping the lights on: Economic medicine for a medical shock. Dostupno na: <https://voxeu.org/article/how-should-we-think-about-containing-covid-19-economic-crisis> (Pristupljeno: 1 Avgust 2023)
15. Čavrak V (2020), "Makroekonomija krize COVID-19 i kako pristupiti njenom rješavanju" Dostupno na: <https://hrcak.srce.hr/file/343894> (Pristupljeno: 1 Avgust 2023)
16. CNN (2020), Oil crashes by most since 1991 as Saudi Arabia launches price war. Dostupno na: <https://edition.cnn.com/2020/03/08/investing/oil-prices-crash-opecc-russia-saudi-arabia/index.html> (Pristupljeno: 1 Avgust 2023)
17. Drobnjak, A. (2019). *Resilience and Hybridization of Development of Small and Medium Towns in Poland*. *Olsztyn Econ. J.*, 14, 47–62.
18. Domazet A., Hadžiahmetović A. *et al.* (2022) *Ekonomija u okovima politika, Bosna i Hercegovina i novo normalno*, NDI BIH, Sarajevo 119-136.

19. Kahrović, A. (2020), *Ekonomija u postpandemijskom vremenu*, Friedrich Ebert Stiftung. Dostupno na: <https://library.fes.de/pdf-files/bueros/sarajevo/16514.pdf> (Pristupljeno 2 Avgust 2023)
20. Economic Resilience in the COVID-19 Pandemic (2022). Dostupno na: <https://www.federalreserve.gov/econres/notes/feds-notes/economic-resilience-in-the-covid-19-pandemic-20220701.html> (Pristupljeno: 15 Avgust 2023)
21. World Bank Group (2020), Ekonomski i socijalni uticaj COVID-19. Dostupno na: <https://pubdocs.worldbank.org/en/884491590708751104/WBRER17-08-Social-Protection-BOS.pdf> (Pristupljeno: 15 Avgust 2023)
22. Marcin Bogdanski (2021), *Employment Diversification as a Determinant of Economic Resilience and Sustainability in Provincial Cities*. Dostupno na: <https://www.mdpi.com/2071-1050/13/9/4861> (Pristupljeno: 15 Avgust 2023)
23. Eurostat (2022), Impact of COVID-19 on international trade by Member State, Dostupno na: https://ec.europa.eu/eurostat/statisticsexplained/index.php?title=Impact_of_COVID-19_on_international_trade_by_Member_State (Pristupljeno: 15 Avgust 2023)
24. Congressional Research Service (2021), *Global economic effects of COVID-19*. Dostupno na: <https://sgp.fas.org/crs/row/R46270.pdf> (Pristupljeno: 1 Juli 2023)
25. McKinsey&Company (2022), *The coronavirus effect on global economic sentiment*. Dostupno na: <https://www.mckinsey.com/capabilities/strategy-and-corporate-finance/our-insights/the-coronavirus-effect-on-global-economic-sentiment> (Pristupljeno: 3 Juli 2023)
26. UNICEF (2021), Procjena posljedica COVID-19 na društvo u Bosni i Hercegovini (drugo anketno istraživanje domaćinstava). Dostupno na: <https://www.unicef.org/bih/media/6246/file/Procjena%20Posljedica%20COVID19%20na%20društvo%20u%20Bosni%20i%20Hercegovini.pdf> (Pristupljeno: 3 Juli 2023)
27. INTERNATIONAL MONETARY FUND (2019), World Economic Outlook: Global Manufacturing Downturn, Rising Trade Barriers, Washington DC. Dostupno na: <https://www.imf.org/en/Publications/WEO/Issues/2019/10/01/world-economic-outlook-october-2019> (Pristupljeno: 1 Avgust 2023)
28. Jukić I. (2021), „*UTJECAJ PANDEMIJE COVID-19 NA EKONOMSKE ODNOSI I INOZEMSTVOM*”, Završni rad, Dostupno na: <https://zir.nsk.hr/islandora/object/efos:4642/datastream/PDF/view> (Pristupljeno: 3 Juli 2023)
29. Domazet A. (2020), *Društveni slojevi i apsorpcija udara krize Covid-19 u Federaciji BiH*. Dostupno na: file:///C:/Users/Lenovo/Desktop/magistarski/Covid-FBiH-Web_final.pdf (Pristupljeno: 25 Juli 2023)
30. Europska komisija (2022), Mehanizam za oporavak i otpornost. Dostupno na: https://commission.europa.eu/business-economy-euro/economic-recovery/recovery-and-resilience-facility_hr (Pristupljeno: 3 Juli 2023)

31. Slobodna Evropa (2020), *Privredna saradnja na Zapadnom Balkanu: 'Soliranje nigde ne vodi'*. Dostupno na: <https://www.slobodnaevropa.org/a/ekonomija-zapadni-balkan-korona-virus/30586982.html> (Pristupljeno: 3 Juli 2023)
32. United nations Bosnia and Herzegovina (2020), *Procjena socioekonomskog uticaja krize uzrokovane pandemijom COVID-19 u Bosni i Hercegovini*. Dostupno na: https://bosniaherzegovina.un.org/sites/default/files/2020-10/BHS%20UN%20SEIA_BIH.pdf (Pristupljeno: 23 Septembar 2023)
33. Statista (2020): *COVID-19 Economic downturn and recovery*. Dostupno na: <https://www.statista.com/study/72052/covid-19-economic-downturn-and-recovery> (Pristupljeno: 20 Septembar 2023)
34. World Bank (2021): *Global Economic prospects*, The World Bank, Washington DC. Dostupno na: https://reliefweb.int/report/world/global-economic-prospects-january-2024-enarruzh?gad_source=1&gclid=Cj0KQCQjw8pKxBhD_ARIsAPrG45kImnS8JDqqViUEulfEESc9tms_d85CBC8XIiTs27uVSISNttW7s3caAvbWEALw_wcB (Pristupljeno: 23 Septembar 2023)
35. Policy Brief (2020), *Zapadni Balkan u doba pandemije*. Dostupno na: <https://biepag.eu/wp-content/uploads/2021/07/Zapadni-Balkan-u-doba-globalna-pandemije1.pdf> (Pristupljeno: 23 Septembar 2023)
36. Uprava za indirektno/neizravno oporezivanje BiH, dostupno na: <https://www.uino.gov.ba/portal/bs/statistika/> (Pristupljeno: 23 Septembar 2023)
37. Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine, dostupno na: <https://bhas.gov.ba> (Pristupljeno: 1 Februar 2024)
38. Centralna Banka Bosne i Hercegovine, dostupno na: <https://www.cbbh.ba/> (Pristupljeno: 1 Februar 2024)
39. Porezna uprava Federacije Bosne i Hercegovine, dostupno na: <https://www.pufbih.ba/> (Pristupljeno: 2 Februar 2024)
40. Poreska uprava Republike Srbije, dostupno na: <https://poreskaupravors.org/> (Pristupljeno: 2 Februar 2024)
41. Agencija za unapređenje stranih investicija u Bosni i Hercegovini, dostupno na <http://fipa.gov.ba/default.aspx?pageIndex=1&langTag=bs-BA> (Pristupljeno: 08 Juli 2024)